

Darko Zorić*

Opismenjavanje kod Hrvata u Bosni i Hercegovini u prvoj polovici 20. stoljeća

Kulturno-povijesni ogled

Sažetak:

U seljačkim školama fra Didaka Buntića za šest godina njihova postojanja (1911.–1917.) čitati i pisati je naučilo oko 14.000 hercegovačkih Hrvata. Ovaj istinski pučki pokret, ponikao u mucu i bijedi obespravljenih hercegovačkih seljaka, postavio je temelje masovnog opismenjavanja Hrvata u Bosni i Hercegovini, s kojim će tri desetljeća kasnije nastaviti Napredak. U masovnim kampanjama koje je 1937.–1941. proveo Napredak u suradnji sa zagrebačkom Seljačkom slogom opismenjano je oko 100.000 ljudi u Bosni i Hercegovini. Uspjeh ovih pothvata time je veći što se upornim zalaganjem svih aktera uspio stvoriti prisan odnos povjerenja između inteligencije i seljaka, koji se u konačnici pretočio u sveopću ideju narodnoga zajedništva i boljitka u vremenima iznimno nepovoljnih gospodarskih, društvenih i političkih prilika pred i u vrijeme dva svjetska rata. Na temelju arhivske građe, glasila, statističkih pokazatelja i dosadašnjih istraživanja, autor razmatra uzroke nepismenosti i nastojanja na njezinu suzbijanju unutar zajednice hrvatskoga naroda u kontekstu širih društveno-političkih prilika toga vremena.

Ključne riječi: analfabetski tečajevi, Fra Didak Buntić, Napredak, opismenjavanje, Rudolf Herceg, Seljačka sloga, Seljačke škole

---

* Matica hrvatska.

Školstvo i pismenost u Bosni i Hercegovini u prvoj polovici 20. stoljeća

Uspostavom austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini 1878. uslijedila je reforma školstva koje je do tada bilo pod kontrolom vjerskih zajednica. Prema *Rezultatima popisa žiteljstva u BiH od 10. listopada 1910.* (1912: 42), Austro-Ugarska je po svom dolasku zatekla veliki broj mekteba te 54 katoličke i 56 pravoslavnih osnovnih škola. Nova uprava otvara prve državne osnovne i srednje škole, a do 1884. preuzima i franjevačke pučke škole, ostavljajući franjevcima u nadležnost samo vjersku poduku (Mandić 1939: 61). Bio je to postupan i spor proces, uvjetovan brojnim poteškoćama. Raspoloživa financijska sredstva za predviđenu reformu školstva bila su nedostatna, a nedostajalo je i učiteljskog kadra. Ženska djeca rijetko su polazila u školu jer se smatralo da im obrazovanje nije potrebno, dok su kod muslimanskog stanovništva za to postojali i vjerski razlozi. Kako bi se i muslimanska ženska djeca pridobila za školu, otvarane su škole za djevojčice ili, kada to nije bilo moguće, organizirana su ženska odjeljenja u mješovitim školama, ali bez naročita uspjeha. Ženska djeca nisu mogla redovito pohađati gimnazije, nego samo slušati predavanja i na kraju godine polagati ispite, pa je u gimnazijama bio veoma mali broj učenica. Zakonom o obveznoj nastavi od 28. 6. 1911. propisana je obveza polaska u školu za djecu s navršениh sedam godina. Međutim, ženska djeca s navršениh deset i muška s navršениh jedanaest godina nisu mogla upisati prvi razred, što je dodatno usložnjavalo situaciju.

U školskoj 1910./11. u Bosni i Hercegovini je postojalo 487 osnovnih škola (331 općih, 146 konfesionalnih i 10 privatnih), s ukupno 42.578 učenika (*Rezultati popisa 1910*, 1912: 42). Ovakva školska mreža nije mogla ni izbliza zadovoljiti tadašnje potrebe. Osim toga, škole su otvarane poglavito u gradovima, a prednost pri upisu imala su djeca stranih činovnika, tako da su seoska djeca u najvećoj mjeri bila uskraćena za mogućnost školovanja (Nikić 1978: 69).

Sve ove okolnosti pridonijele su enormnoj nepismenosti među domaćim stanovništvom. Prema popisu iz 1910. u Bosni i Hercegovini bilo je 87,84% nepismenog stanovništva starijeg od šest godina. U nekim krajevima skoro da i nije bilo pismenog stanovništva, tako u Cazinu, gdje je nepismenosti iznosila čak 97,35%. Najveći broj nepismenih bio je po selima. U pogledu spola, nepismenost kod žena bila je za 10,27% veća u odnosu na onu kod muškaraca. Prema konfesionalnoj pripadnosti, nepismenost je bila najveća kod muslimana i to 94,65%, a nešto manja kod pravoslavaca (89,92%) te katolika (77,45%), dok je kod ostalih vjerskih skupina (židova i evangelista) nepismenost bila znatno niža i iznosila 38,27% (*Rezultati popisa 1910*, 1912: 43-45).

Sedam godina kasnije, pred kraj Prvoga svjetskog rata, stanje u školstvu jedva da se promijenilo. U školskoj 1917./18. u Bosni i Hercegovini je radilo 416 osnovnih škola, ne računajući muslimanske konfesionalne škole. Od toga je u Tuzlanskom okrugu 97, Mostarskom 89, Banjalučkom 71, Sarajevskom 64, Travničkom 54 i Bihaćkom 41 osnovna škola (Papić 1984: 16-20). Prema podacima iz Arhiva BiH školski sustav u Bosni i Hercegovini u školskoj 1917./18. činilo je 10 srednjih škola, od čega tri javne i tri privatne gimnazije, tri realne gimnazije i jedna realka, 15 stručnih škola, od čega tri javne i jedna privatna učiteljska škola, jedna trgovinska, jedna tehnička, dvije zanatlijske, četiri ženske stručne škole, jedna šerijatska škola i dvije bogoslovije, 520 narodnih škola, od čega 13 javnih i 9 privatnih građanskih škola te 440 javnih i 58 privatnih osnovnih škola, te veći broj mekteba. U pogledu nastavnog kadra, u sedam srednjih škola radilo je 155 nastavnika, od kojih ni jedna žena, u 14 stručnih škola radilo je 105 nastavnika i 28 nastavnica, u 453 narodne škole podučavalo je 501 nastavnik i 657 nastavnica, dok je u muslimanskim konfesionalnim školama radilo 2.642 učitelja, od kojih ni jedna žena. Žene su podučavale samo u učiteljskim, ženskim stručnim, građanskim i osnovnim školama, dok se u svim drugim školama nastavno osoblje sastojalo od muškaraca. Sedam postojećih stručnih škola pohađalo je 2.193 muških i 190 ženskih đaka, u 14 stručnih škola polazilo je 472 učenika i 465 učenica, u 453 narodne škole bilo je 44.780 dječaka i 16.518 djevojčica. U muslimanskim konfesionalnim školama nastavu je pohađalo 63.523 učenika i 5.890 učenica. Škole u kojima nije bilo ni jednog ženskog đaka su tehničke stručne, zanatlijske, šerijatske, bogoslovije i mektebi starijeg sistema (Arhiv BiH, f. ZV, 46/1918). Postojao je evidentan nedostatak učiteljskog kadra, što je posebno izraženo kod ženskog nastavnog osoblja.

Nakon rata i ulaska Bosne i Hercegovina u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, školstvo je povjereno Zemaljskoj vladi BiH, koja je za svoj rad odgovarala Ministarstvu prosvjete u Beogradu. Stranim školama iz perioda austrougarske uprave rad je zabranjen još u vrijeme Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Tako je u studenom 1918. u Mostaru ukinuta mađarska škola i jedno njemačko odjeljenje, kao i škola na mađarskom jeziku u Trebinju (Papić 1984: 22). Što se tiče konfesionalnih škola, muslimanske i katoličke škole su nastavile s radom u istom obliku, dok su pravoslavne škole preimenovane u državne. S početka je to dovelo do ubrzanog otvaranja državnih škola u mjestima sa većinskim pravoslavnim stanovništvom. No kapaciteti ovih nekada pravoslavnih škola brzo su iscrpljeni pa su vlasti morali poduzeti mjere u cilju suzbijanja nepismenosti.

S tim u vezi Zemaljska vlada BiH 1. rujna 1919. donosi *Mnijenje o suzbijanju nepismenosti*:

Državi doduše dopušta upotrijebiti silu, gdje se radi o postizanju njezinih vitalnih ciljeva (...) U konkretnom dakle slučaju valja najprije ispitati, da li je pismenost državljana životno pitanje države (...) Širiti se i cvasti svakako je najprvo životno pitanje država. Završetkom svjetskog rata biće da je prestalo i širenje država za nekoliko generacija. Naše je dakle, da radimo na procvatu naše države ... Pitanje suzbijanja nepismenosti kod djece od 7. do 11. godine je riješeno zakonom od 28. VI. 1911. o obaveznoj nastavi. No i ovaj se zakon obazire da ne bude pretvrd, jer država ne može u manjim razmacima osnivati škola, obazire se na udaljenost i rastrkanost naših sela i kuća po selima, pa osniva škole postepeno, a prema tome istom i sili djecu na polazak u škole. Tako bi isto postepeno valjalo i postupati sa obukom nepismenih iznad jedanaeste do 40. godine i siliti na nauku samo ona sela i najbližu im okolicu, koja su više na okupu. Bolje je i manje započeti, a u tome što više postići, nego veliko zakuhati, pa ne uspjati (Arhiv BiH, f. ZV, 46/1919).

U izvještaju Vlade narodnog jedinstva upućenom Ministarstvu prosvjete u Beogradu u aprilu 1920. navodi se da postojećim školama obuhvaćeno svega 20% djece i da je potrebno dodatnih oko 200 škola. Stanovništvo je opismenjavano i kroz analfabetske tečajeve. Školske 1919./20. u Bosni i Hercegovini održana su 103 analfabetska tečaja koje je pohađalo 4.040 polaznika (Arhiv BiH, f. ZV, 149/1920; 59/1920). Ubrzano su otvarane nove škole, pa je do kraja 1921. otvoreno 85 novih škola. U 1927. otvoreno je 30, a u 1928. novih 15 škola. U narednom periodu postignuti su ozbiljniji pomaci u razvitku školske mreže. S početka 1929. u šest bosanskohercegovačkih oblasti radile su 654 osnovne škole sa 61.492 đaka i 1.630 nastavnika. Udio ženske djece u ukupnom broju đaka i dalje je bio izuzetno nizak (12.618), dok se udio žena među nastavnim kadrom (739) približio broju muških učitelja (891). Najveći broj škola imala je Vrbaska oblast, njih 152, a najmanji Bihaćka, sa 64 škole. Kako bi se bar djelomično riješio deficit nastavnog osoblja, organizirani su tečajevi za podučavanje nestručnih predmeta. Polaznici su morali imati prethodno završenu srednju školu, a tečajeve su mogli pohađati i već svršeni nastavnici (Papić 1984: 23-25).

Iako je za deset godina Kraljevine SHS postignut vidan učinak u pogledu širenja školske mreže, najveći broj stanovništva u Bosni i Hercegovini bio je nepismen. Prema statističkim pokazateljima Popisa stanovništva Kraljevine Jugoslavije iz 1931., u 53 bosanskohercegovačka kotara je 1.675.283 ili 72,1% stanovnika starijih od deset godina nepismeno, što je za 27,5% više od prosjeka u Kraljevini Jugoslaviji i 66,5% više od onoga u Dravskoj banovini (današnjoj Sloveniji). Prema spolu prednjači ženska populacija s 87,5% nepismenih, za razliku od 56,5% nepismenih kod muškaraca. U odnosu na pojedine kotare, najniža stopa nepismenosti od 41,7% zabilježena je u sarajevskom kotaru, a najviša od 86,1% u Prozoru (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*). Doda li se k tome činjenica da su iz rezultata

popisa izostavljena djeca uzrasta 6-10 godina te da su kao pismeni računati i polu-pismeni, koji su znali samo čitati, razvidno je da je stvarna nepismenost bila znatno veća od one statističke. Brojni su čimbenici uvjetovali ovakvo poražavajuće stanje, prvenstveno nedostatan broj škola i učiteljskog kadra. S druge strane, i tamo gdje je bilo dovoljno škola, polaznost je često bila niska, pa je u školskoj 1937./38. svega 40% školskih obveznika krenulo u školu (*Prosvjetno predavanje u Zagrebu* 1939: 60). Ovo se pogotovu odnosi na žensku djecu, čije se obrazovanje smatralo izlišnim. Nerijetko su i upisana djeca izostajala s nastave zbog radova na gospodarstvu, vremenskih neprilika ili udaljenosti. Bilo je jasno da postojeća školska mreža ne može udovoljiti potrebama i prilikama toga vremena.

Položaj hercegovačkih Hrvata pod austrougarskom upravom

U osvit dvadesetoga stoljeća budi se nacionalna svijest kod svih naroda Bosne i Hercegovine, kao svojevrstan otpor asimilaciji. Pokreću se prve hrvatske novine Hercegovački bosiljak (1883.), Novi hercegovački bosiljak (1884.) i Glas Hercegovca (1885.), a sa radom počinje i prvo hrvatsko pjevačko društvo Hrvoje (1888.). Osnivaju se nacionalne kulturne udruge upravljene kulturnom uzdizanju i prosvjećivanju - Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo La Benevolencija (1892.), Hrvatsko potporno društvo za potrebe đaka srednjih i visokih škola Bosne i Hercegovine (1902., od 1907. HKD Napredak), Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta (1902.) i Gajret (1903.). Sve ove udruge ulagale su velike napore u prosvjećivanje svoga puka. Formiraju se fondovi za financiranje darovitih i potrebitih đaka, izdaju se prosvjetni časopisi, osnivaju knjižnice i čitaonice te povremeno organiziraju i analfabetski tečajevi.

U Zapadnoj Hercegovini sve više raste nezadovoljstvo prema politici aktualnih vlasti. Hercegovački seljaci se u to vrijeme suočavaju s brojnim izazovima na gospodarskom, kulturnom i političkom planu. Nepravičan odnos austrougarske monarhije prema Hrvatima katolicima u Bosni i Hercegovini otvoreno je iznio profesor latinskog i grčkog u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji na Širokom Brijegu i utemeljitelj mjesnoga odbora Hrvatske narodne zajednice, fra Didak Buntić (krsnoga imena Franjo), u svome pismu narodnome zastupniku Ivanu Šusteršiću:

Nāše katoličko hrvatsko pućanstvo u Hercegovini nije ništa drugo, nego bijelo roblje, kome je sva njegova zarada monopolizirana, a nadnica ima 31 heler. 'Švaba nas je ogubao!' Zapostavljeni smo u školstvu, u gospodarstvu i u potporama tako, da doseljenici iz

monarhije uživaju 90% od svega, što spada na nas katolike, a 10% domaći. Pa eto nam sada sabora. Na 350.000 domaćih katolika otpast će 5 zastupnika, a na 50.000 doseljenika 11 zastupnika. Rabin čifutski je virilist, upravitelj vakufskih dobara je virilist, potpredsjednik rišćanske crkvene autonomije je virilist, a naši provincijali, ti u istinu katolički knezovi ništa, i svak će imati pasivno pravo glasa, osim zločinca i franjevca. Der Mohr hat seine Sache getan! [Maurin je odradio svoj posao!, Friedrich von Schiller u Fiescova zavjera u Genovij] Zar su dakle to zaslužili ti sinovi, oci, spasitelji, prvaci i vođe svoga naroda od one monarhije, za koju su uvijek spravni bili sve žrtvovati i pregorjeti; naprama kojoj su ljubav zasvjedočili ne riječima nego djelima odvažnim i muževnim, progonstvom, imetkom i vlastitim životom? (Knezović 1938: 72-73).

Uoči donošenja Zemaljskog ustava za BiH, Buntić 20. studenoga 1909. upućuje pismo Zajedničkome ministru financija i upravitelju BiH, barunu Istvanu Stefanu Burianu, u kome oštro protestira zbog marginalizacije Zapadne Hercegovine te zahtijeva usklađenje predstojećeg Ustava s prilikama i potrebama tamošnjega puka: „Ovu Vam spomenicu posvećuje katolički narod Hercegovine kao jednu kitu cvijeća, u kojoj dođuše nećete naći lijepih i mirisavih ruža, ali tim više gorkog pelina i čemerike, kojim cvijećem obiluje Hercegovina.“ U pogledu budućeg narodnog zastupstva Buntić traži da svaki punoljetni državljanin može birati i biti izabran u predstavnička tijela te da se među viriliste uvrsti osim biskupa i provincijal franjevačkoga reda u Hercegovini: „radi osobitih i neprolaznih zasluga ovoga reda koji za naš narod toli za monarhiju ... , a to u ostalom odgovara i brojnoj snazi katoličkoga žiteljstva Hercegovine, koja broji 150.000 duša.“ Naročito značaj Buntić pridaje duhanu, zahtijevajući od Buriana veće otkupne cijene, ukidanje davanja desetine na duhan agama, zabranu sadnje duhana u Bosni i ukidanje državnih plantaža te osnivanje udruge uzgajivača duhana:

Duhansko je pitanje Hercegovcu životno pitanje, pitanje hljeba, pitanje njegova obstan-ka. Duhan je njegov prvi i glavni proizvod, jedina njegova zarada, od okupacije monopoliziran (...) Jedanaest mjeseci neprekidno traje naš rad o duhanu. A kako smo tek od države za taj naš rad oštećeni? Dokazano je (...) da mi kao kmetovi – sadioci duhana ne dobivamo poprečno više od 30 helera (...) Mi plaćemo i kukamo nad ovom nepravdom, gospodine ministre, do neba se čuje, ali nas Vi ne čujete ili možda ne hajte za nas. Je li pravo, preuzvišeni gospodine ministre, da mi sadioci duhana, koji smo tek dvadeseti dio bosanko-hercegovačkog pučanstva, doprinosimo u samom porezu i duhanu više nego jednu desetinu čitavog državnog prihoda? Reći će se, gospodine ministre, da nije nitko prisiljen baviti se sadnjom duhana. Na ovo odgovaramo: Hercegovcu je mrieti ili se seliti ili duhan saditi, drugo nam ne preostaje (...) Ovako, preuzvišeni gospodine, ne može ići dalje. Stoga apeliramo (...) da smjesta odredite Vama podčinjenim organima, neka vrše Vašu riječ, koju ste nam u ovogodišnjim delegacijama dali, i da ne sile narod, da se laća nezakonitih sredstava i očajnih u obranu svoga bitka i obstanaka.

Nadalje, Buntić traži odvodnju poplavljenih polja, smanjenje poreza u stočarstvu te vraćanje prava ispaše na pojedinim planinama. Žali se i na lošu cestovnu infrastrukturu, nedostatak pošta i brzjava te manjak škola:

Razvitku našega stočarstva mećane su sve moguće zapreke kao što su: visoki porez na koze, zabrana pašnjaka, nasilno odstranjivanje s običnih planina ... gdje je Hercegovac od pamtivjeka orao, pasao i kosio. Državne ceste s ovu stranu Neretve nemamo ni punih 150 km, tako da dođe na 2.000 četvornih kilometara tek 100 km ceste, a na pojedinoga žitelja samo metar i po. Kroz ovih 30 godina mi smo dali državi šro u novcu, što u radu preko 4.500.000 kruna, a to se je potrošilo većinom tamo kuda nijedan naš stanovnik neće nikada proći. Cijelo područje od okupacije do danas nije dobilo niti samo jedan poštanski ili brzjavni ured. Doduše nalazi se jedan, i to u Ljubuškom, ali je taj obstojao i za turske uprave. Do nazad nekoliko godina nismo imali u svemu nego 10 pučkih škola, tj. Na 10.000 žitelja jednu! No hvala Bogu pod upravom Vaše Preuzvišenosti jedino ondje možemo zabilježiti znatan napredak, jer nam se je taj broj škola sada podvostručio, te želimo ... da barem svaka župa bude imati po jednu školu, jer i sada dolazi jedna pučka škola tek na 4.000 duša. Mi se u čudu pitamo: gdje je taj toliko spominjani civilizatorni rad uprave krou ovih 30 godina?! Ima ga dakako, ne možemo poreći. No sav je on koncentriranu glavnom gradu i oko željezničkih pruga, gdje to zahtieva strategija i interesi stranaca. Tamo je ras, tamo je napredak, pače luksuz, koji čini nemili i neugodni kontrast sa zapuštenim selima i seoskim pučanstvom, koje je stvoreno rek bi jedino zato, da plaća poreze i d asluži spomenutim interesima. Ono je njiva: uvijek košena, a nikad gnojena; krava mužena, a nigda hranjena ... Gotovo sav duhan (31.000q), od koga država ima dohotka četiri puta više nego od svih bosanskih šuma, daje ovaj kraj, a dobiva za nj nezatnu odkupninu. A šta se je tu investiralo i utrošilo ? 20 pučkih škola, 150 km ceste, 2 državne kuće i jedna štala za magarce. To su nam sve kulturne tečevine kroz 30 godine uprave.

U konačnici Buntić zahtijeva od Buriana da se za biskupiju Mostarsko-Duvanjsku odvaja pripadajuća trećina svote za bogoštovnu nastavu, kao i pravo na izbor biskupa iz Hercegovine:

Od te goleme svote troši se u Hercegovini u gore rečenu svrhu samo 11.000 kruna, dotično prema broju katoličkog pučanstva, a još više prema poreznoj snazi odpalo bi na Hercegovinu jedna podpuna trećina, što bi iznosilo 44.933 kruna! Hercegovina ima 130.000 katoličkog hrvatskog pučanstva, a to je više nego jedna trećina celog bosansko – hercegovačkog hrvatskog katoličkog žiteljstva (...) U interesu je kako naroda tako i svećeništva, da u svom duhovnom poglavaru vidi oca, narodnog čovjeka i svojega duhovnog pastira, a ne tek plaćenog vladinog činovnika. Stoga se mi katolici Hercegovine ne odričemo našega staroga prava, po kome svećenstvo naše biskupije ima pravo birati trojicu između sebe, i predložiti ih Sv. Stolici, od kojih jednoga mora odobriti i potvrditi za biskupa. To je naše staro, neprieporeno pravo, priznato i potvrđeno koli od svjetovne toli od duhovne vlasti

(...) ako bi vlast mimoišla to naše pravo – smatrali bi katolici Hercegovine težkom povredom i očitim nasiljem, kome se oni nikad neće pokoriti (Buntić 1932: 9-10).

Seljačke škole fra Didaka Buntića

Kako od Buriana nije dobio nikakav odgovor na svoje pismo, niti su vlasti poduzele bilo što po pitanju unaprjeđenja stanja u Hercegovini, Buntić odlučuje da sam preuzme inicijativu: „Meni ne treba ni vlada ni njena pomoć, ja moram odgojiti narod, da on bude samosvjestan i upućen na samoga sebe. Ja hoću da narod dobije pouzdanja u samoga sebe i svoje žuljeve, a da ne čeka milost vladinu... Samosvijest i samopouzdanje moramo buditi i odgajati u našem narodu!“ (Barišić 1922: 114-15). U Hercegovini je oko 1910. postojalo svega deset osnovnih škola na 112.000 hercegovačkih katolika, a i te škole je austrougarska uprava naslijedila od fratara iz osmanskoga doba. Od 8.000 župljana Širokoga Brijega jedva 300 da je bilo pismeno (Gavran 1988: 103). Buntić je znao da je ovako velika nepismenost glavni uzrok izrabljivanja njegova naroda od strane vlasti i da će mu najviše pomoći ako ga opismeni. Za uspjeh tako velika poduhvata bilo je potrebno pridobiti široke narodne mase i podstaknuti ih da aktivno sudjeluju u vlastitom opismenivanju, ako se želi postići bilo kakav značajniji napredak u tom smislu (Buntić 1914: 163).

Ukidanjem uredbe Zemaljske vlade o zabrani održavanja privatnih analfabetskih tečajeva bez pedagoške izobrazbe 1910. Buntiću se otvara put za ostvarenje zamišljenoga pothvata: opismenjavanje što većeg broja ljudi za kratko vrijeme putem analfabetskih tečajeva, po uzoru na one u Hrvatskoj. Nakon što je 1910. dovršio izgradnju širokobriješke crkve, Buntić odlazi u Zagreb kako bi se upoznao s načinom rada *Društva sveučilišnih građana za poduku analfabeta* (kasnije *Klub ABC*), koje je tamo već neko vrijeme s uspjehom organizirao analfabetske tečajeve. Tom prilikom pokretač društva, Rudolf Herceg, daruje Buntiću tzv. *Abecedarke*, udžbenike za opismenjavanje odraslih koje je pisao Herceg (Sušac 1937: 125).

Po povratku u Hercegovinu Buntić se susreće s problemom nedostatka kvalificiranog kadra kojeg je bilo potrebno angažirati za opismenjavanje stanovništva. Na raspolaganju je imao samo mjesnog učitelja i nekolicinu fratara, koji su mu bili spremni pomoći. Stoga za učitelje uzima lokalne odbornike Hrvatske narodne zajednice na Širokom Brijegu i druge pismene seljake (Buntić 11/1914: 163). U svakom selu širokobriješke župe postavljen je po jedan čovjek koji zna dobro čitati i pisati, a koji će narod podučavati u čitanju i pisanju. Ovi analfabetski tečajevi nazvani su Seljačke škole Hrvatske Narodne Zajednice. Po naravi su ove škole više sličile pravim školama nego tečajevima. Svrha seljačkih škola bila je, osim da se puk brzo nauči čitati i

pisati, pouka iz poslova na gazdinstvu, vjere, gospodarstva i kulture, a obuka je trajala najmanje četiri godine (Mandić 1917: 32-33). Buntić je najbolje učitelje postavljao za nadzornike, čiji je zadatak bio da nadgledaju rad učitelja u seljačkim školama i obavještavaju Buntića o napretku opismenjavanja. Svake nedjelje prije i poslije svete mise fra Didak Buntić je ispitivao učenike te pozivao učitelje na instrukcije i dogovore. Seljačke škole su imale i školski red kojeg su svi učenici bili dužni poštivati (Lasić 1917: 146-47). Opismenjavanje se u seljačkim školama provodilo brže i učinkovitije nego putem organizirane mreže državnih osnovnih škola, kojih je bilo veoma malo. Pored toga, starost polaznika pri upisu nije bila bitna, pa su se opismenjivali i stariji ljudi. Zbog toga je Buntićeva metoda opismenjavanja dala odlične rezultate, za što zavrjeđuje priznanje i divljenje (Raspudić 2004: 81).

S početka je odaziv za ove škole bio veoma slab. Narod je bio nepovjerljiv prema novome, a smatralo se i da škole kvare mladež: „Uspjeh je njihova rada prve godine (1911.) ako se uopće tako nazvati može, najviše uslijed nemara i slaba odaziva u narodu veoma neznatan, bolje rekavši nikakav bio. Jedva je nekoliko desetaka učenika pristupilo godišnjem ispitu“ (Buntić 12/1914: 179). Osim toga, Buntić je iste godine postavljen za ravnatelja Franjevačke gimnazije, što je iziskivalo dodatna zalaganja. Početkom 1912. fra Didaku je pošlo za rukom da otvori pet škola u četiri sela i da nagovori nekoliko seljaka da se upišu u školu. Međutim, zbog nepovjerenja u novi način opismenjavanja i međusobnoga rujanja mnogi su učenici napuštali škole prije kraja obuke (Mandić 1917: 34). Kako bi privolio što više seljaka da upišu školu, Buntić je neumorno iznalazio načine da im ukaže važnost prosvjećivanja. U svojem pismu župniku u Rasnu, fra Luji Radošu, od 16. listopada 1913. navodi:

Čuo sam da su Rašnjaci mnogi očekivali da ću im o cestam govoriti; kažite im neka budu mirni, cestu će dobiti jer je baš njihova cesta kod mene na prvom redu i pod prvim brojem. Kažite im i to da svak pa i vlada računa sa narodom u toliko u koliko je on prosvjetljen i prema tome da uvažuje njihove želje i potrebe. Zato one čitanke i tablice niese ništa drugo nego mine i lagumi s kojim se ceste i ostale njihove potrebe izvode (Iz rukopisne ostavštine 1972: 65).

Buntić se posebno zalagao za uključivanje žena u poduku. Pri tome je valjalo premostiti s time povezane predrasude, koje su među ovdašnjim narodima bile duboko ukorijenjene. Bojazan koja je vladala među pukom da će sve pismene žene biti obvezne dvoriti ranjene i bolesne vojnike, Buntić je vješto osporio tvrdnjama da će upravo nepismene žene morati obavljati takove zadatke, za što će se on osobno založiti kod vlade. Energično se zalagao za podizanje svijesti o značaju obrazovanja za žene:

Velite, da škola nije nužna za ženske: no ja vam kažem, da uprav na to važnost polažem da se i naše žene školuju isto tako kao i muški, jer je mjerilo naobrazbe svakog pojedinog naroda naobrazba njegove žene i na kom je stupnju naobraženosti njegova žena, na tome je i ostali narod. Ne veli li i naša poslovice, da tri ugla kuće stoje na ženi, a četvrti na čovjeku. K tome je, kako vam mora biti poznato, majka prvi i glavni učitelj svoga poroda, koga nitko do jedinoga Boga nadomjestiti ne može, pa čemu će majka naučiti svoju djecu, te svoje najmilije učenike, ako je i sama neznana i neuka? (Buntić 12/1914: 180).

U svojoj čvrstoj nakani da među pukom, napose ženama, stvori pozitivnu sliku o važnosti njihova obrazovanja, Buntić je bio vrlo domišljat. Tako je jedne prilike iskoristio dekret pape Pia X. iskoristio da djevojke potakne da se same zauzmu oko svoga opismenjavanja. Naime, predmetna odredba propisuje da se mladenci po vjenčanju moraju vlastoručno potpisati na ženidbeni ugovor, što znači da moraju znati čitati i pisati. Međutim, mogućnost datu istim dekretom da se umjesto nepismenih zaručnika potpišu svjedoci, fra Didak je namjerno prećutio, kako bi kod djevojaka stvorio bojazan da će ostati neudate ako ne nauče čitati i pisati (Buntić 12/1914: 180-81). Ubrzo je ovakav pristup pokazao i prve rezultate, tako da je prema Buntićevu (12/1914: 181) izvješću već u trećoj godini rada seljačkih škola bilo skoro više ženskih nego li muških polaznika.

Unatoč poteškoćama s kojima se fra Didak susretao, njegovo zalaganje za podizanje pismenosti među hercegovačkim seljacima urodilo je plodom. Samo u jesen 1912., poslije prvoga javnog ispita, otvoreno je 18 novih seljačkih škola u širokobriješkoj župi (Mandić 1939: 62-63). U Brotnju se 1914. otvara i prva seljačka škola van širokobriješke župe. Buntić šalje 1.050 početnica i 150 Hercegovih abecedarki tamošnjem upravitelju obuke, fra Grgi Vasiljeviću, koji mu zauzvrat piše da će, ako se nastavi sa takvim radom, nepismenost u njegovoj velikoj župi od 7000 župljana potpuno iskorijeniti za samo godinu dana (Buntić 12/1914: 182). U 1915. otvaraju se seljačke škole u Gorancima i Gracu. Te godine su u širokobriješkome kraju postojale 33 seljačke škole, sa 1.529 učenika i to 612 muških i 917 ženskih (Mandić 1916: 65-66), a naredne godine otpočinju sa radom i škole u Drinovcima, Gorici, Humcu, Posušju, Posuškom Gradcu, Studencima i Vitini (Mandić 1939: 63). Novi provincijal, fra David Nevistić, zvanično priznaje seljačke škole 1917. te preporučuje franjevcima da se maksimalno zauzmu za širenje ovih škola po svim hercegovačkim župama (Okružnica hercegovačkog provincijala 1917: 31-32). U ovoj, zadnjoj godini rada, seljačke škole rade u gotovo svim franjevačkim župama u Hercegovini (Mandić 1939: 64), a list *Kršćanska obitelj* uvodi rubriku „Vjesnik Hrvatskih seljačkih škola“, u kojoj se redovito objavljuju izvješća o radu ovih škola (Mandić 1917: 36).

Uspjehu seljačkih škola ponajprije su doprinijeli javni ispiti. Održavani su na Duhove ispred Franjevačkog samostana na Širokom brijegu, ali i u drugim župama u kojima su postojale seljačke škole, kao u Grljevićima, Gorancima, Humcu, Mostaru i Rasnu. Bile su to prave narodne svečanosti kojima su nazočile brojne ugledne osobe. Najboljim učenicima fra Didak je dijelio darove, koji su ih s velikim veseljem primali (Barišić 1922: 115). Ovakvim javnim i svečanim prezentiranjem godišnjeg uspjeha i napretka pridavana je velika važnost radu učenika, dok se istodobno među pukom razvijala ljubav prema knjizi i prosvjeti. Kako bi se za seljačke škole potakao što veći interes, Buntić je na javnim ispitima uveo natjecanja. Selo sa najboljim rezultatima na ispitu kao nagradu bi odnosilo barjak (Hrvatski narod i knjiga 1917: 2). Prvi javni ispit seljačkih škola održan je 24. svibnja 1912. ispred franjevačkog samostana na Širokom Brijegu. O tome Buntić zapisa:

Druge godine 1912. bio je doduše nešto bolji. Na ispit ih je došlo kojih 150 i to većinom iz tri škole. Ispitu je prisustvovao čitavi odbor 'H.N.Z.' te školski upravitelj narodne osnovne škole gosp. Nikola Ostojić. Napose je svojom prisutnosti odlikovao ovaj rad naših škola velč. o. fra Bariša Drmić, gvardijan i nadzornik mjesta, koji je tom prigodom rekao lijepo slovo ističući svoju radost i veselje nad tom pojavom i uvažujući rad 'H.N.Z.' Njegovu moralnu potporu i ljubav, kojom je on i kasnije pratio ovaj rad naše zajednice ne može naš odbor nikako zaboraviti niti je dostatno ocijeniti. Tom je prigodom najboljim učenicima podijeljeno 50 nagrada lijepog pučkog molitvenika mnp. o. fra Andela Nuića (Buntić 1914: 179-80).

Poslije prvoga javnog ispita povećava se broj polaznika javnih ispita, a usporedo i broj škola i učenika. Interes za seljačke škole porastao je jednako kod žena i muškaraca, bez obzira na dob (Lasić 1917: 146). Na javni ispit 1913. je, od preko 1.000 učenika koje je u čitanju i pisanju podučavalo 18 seoskih učitelja, a u crkvenome i narodnom pjevanju dva profesora franjevačke gimnazije, pristupilo njih oko 700 (Buntić 12/1914: 180). U pismu od 1913. Buntić upoznaje predsjednika Napretka, Antuna Tandarića, s činjenicom da je (prve) školske 1910./11. imao desetak, druge stotinjak, a te godine 1.200 ljudi u analfabetskim tečajevima (Nikić 2000: 63-64). Na javnom ispitu 24. svibnja 1914. sudjelovalo je 1.500 polaznika, 800 muških i 700 ženskih (Dobržanski 1914: 31). Iste godine je, 31. svibnja, održan javni ispit i u Kočerinu (Knezović 1938: 32). U 1915. na javni ispit je pristupilo 1.374 učenika, od čega 850 ženskih, većinom odraslih (*Rad seljačkih škola 'H.N.Z.' u ratno doba 1915: 166*). Javni ispiti su te godine održani i u Grljevićima, Mostaru i Kočerinu (Sušac 1937: 126; *Hercegovački Hrvat 1916: 33*; *Seljačke škole Hrvatske narodne zajednice 1915: 174*). Godine 1916. u javnom ispitu na Širokom Brijegu 1. lipnja sudjelovalo je 30 škola sa 700 učenika, od čega preko 80% ženskih. Svaka škola

je stala sa svojim učiteljem s hrvatskom zastavom ispred (M.N. 1916: 182). Ove godine javni ispiti su održani i u Gorancima i na Humcu (*Analfabetski tečajevi u Hercegovini* 1917: 28-32).

S vremenom su se seljačke škole iz Hercegovine proširile i na područje Bosne. Na popularizaciji ideje seljačkih škola radio je Ivo Dobržanski, urednik lista *Hrvatska narodna zajednica*. Nakon javnoga ispita 1914. Dobržanski je napisao knjigu *Seljačke škole Hrvatske Narodne Zajednice za Bosnu i Hercegovinu*, u kojoj je detaljno opisao rad ovih škola. Objavio je i *Početicu ili Bukvar za nepismene (analfabete)* po Buntičevoj metodi te raznim novinama redovito slao izvješća o radu seljačkih škola. Godine 1916. otvorena je seljačka škola u Varešu (Varešak 1916: 107-08), a potom 1917. i u Kreševu, gdje je učitelj Marko Pavičić otvorio tečaj za nepismene na koji se odmah prijavilo 50 učenika (*Analfabetski tečajevi* 1917: 14). Iste godine je u Otinovicima kod Kupresa župnik Juraj Veseličić otvorio hrvatske seljačke škole i učenicima nabavio veći broj *Početica* (*Analfabetski tečaj u Banjoj Luci* 1917: 68). U banjalučkom kotaru akciju opismenjavanja predvodio je Buntičev sljedbenik Ivan Sušac, koji je 1916. iz Kočerina premješten za učitelja u Banja Luku. Kampanja je provedena 1924./25., za koje vrijeme je opismunjeno preko 2.000 ljudi. U opismenjavanju su pomogli katolički i pravoslavni svećenik, hodža, kulturna društva Napredak, Gajret i Prosvjeta, kao i Ministarstvo prosvjete, koji su osigurali nagrade i početnice (Sušac 1937: 125-127; *Iskaz o uspjehu analfabetskih tečajeva* 1346/40). Polaznici tečajeva su bili uzrasta od 7 do 37 godina, a učitelji od 12 do 50 godina. Vjerski službenici su za učitelje postavljali najčestitije i najpismenije ljude po selima te nadgledali vođenje i uspješnost tečajeva prema Suščevom naputku. U svojoj molbi za pomoć u liječenju Sušac navodi da je u periodu 1913.-25. održao oko 200 tečajeva, na kojima je opismunjeno oko 4.000 ljudi, od čega 1.500 Hrvata i 2.500 Srba (*Iskaz o uspjehu analfabetskih tečajeva* 1346/40).

Pojavom velike gladi u Hercegovini s početka 1917., fra Didak Buntić i franjevci prestaju sa aktivnostima u svezi sa seljačkim školama i posvećuju se spašavanju gladne hercegovačke djece njihovim privremenim preseljenjem u Slavoniju (Mandić 1939: 64). Školske 1916./17. s radom je nastavilo svega par seljačkih škola. Te godine se na analfabetski tečaj kod školskog upravitelja Nikole Ostojića i njegove supruge Jozefine Ostojić upisalo 120 osoba, od čega je njih 92 završilo s dobrim uspjehom. Ti učenici su naučili pisati i čitati, računati, te se podučeni iz zemljopisa, povijesti, gospodarstva i kućanstva, a za nagradu su dobili svaki po dvije knjige i pribor za školu (*Analfabetski tečaj na Širokom Brijegu* 1917: 65). U seljačkim školama Hrvatske narodne zajednice je za svega šest godina njihova postojanja čitati i pisati naučilo oko 14.000 ljudi (Mandić 1939: 64). Buntić je 1914. odlikovan viteškim

križem austrijskoga cara Franje Josipa I. za svoj prosvjetni rad i zasluge. Po završetku Prvoga svjetskog rata, aktivno se uključuje u politički život Kraljevine SHS te 1918. postaje član Narodnoga vijeća SHS u Zagrebu i narodni zastupnik u beogradskoj skupštini. Nakon izbora za provincijala Hercegovačke franjevačke provincije 1919. napušta Široki Brijeg i seli u franjevački samostan u Mostaru. O njemu zapisa Knezović (1938: 30): „... ovakav muž mogao je da pobije ogradu konzervativnosti našega naroda, što živi tako reći još patrijarhalnim životom, i da ga zagrije za pismenost i za školu, da izvede onako veliko djelo, pred kojim čovjek zapanjen stoji.“

Analfabetски теџајеви Хрватског културног друштва Напредак пред доношење Закона о народним школама 1929.

Pučko opismenjavanje među hrvatskim narodom u Bosni i Hercegovini nakon Prvoga svjetskog rata usko je povezano s onodobnim društveno-političkim prilikama u Hrvatskoj, napose djelovanjima tamošnjih seljačkih pokreta. Koncem Prvoga svjetskog rata Središnji zemaljski odbor porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika u Zagrebu, na čelu s dr. Šilovićem, intenzivno se zalaže za suzbijanje nepismenosti. Za voditelja ove djelatnosti postavljen je 1919. publicista i kulturni djelatnik Rudolf Herceg. Namjera Odbora bila je da se za što kraće vrijeme opismeni što veći broj ljudi. U tu svrhu je prihvaćena i preuzeta Buntićeva metoda opismenjavanja, kao najbrža i najlakša za ove potrebe. Na Hercegovu inicijativu i uporno zalaganje su 1919. po selima i većim mjestima oformljeni odbori i organizacije za suzbijanje nepismenosti, koje su predvodili učitelji ili učeniji seljaci. Zadatak odbora bio je na jesen i zimu organizirati analfabetske tečajeve za odrasle u školama i seoskim domovima. Izaslanici Središnjega zemaljskog odbora prethodno su budućim učiteljima držali tečajeve i dijelili priručnike, kako bi se ovi uputili u Buntićev metod opismenjavanja. Predmetne priručnike priređivao je Pero Lasić, nekadašnji Buntićev učenik koji je ujedno pomagao Hercegu u ovoj kampanji. Osim po selima i većim mjestima, analfabetски теџајеви Središnjeg zemaljskog odbora održavani su i u Zagrebu (Krajačić 1921: 71-72). Međutim, uslijed tadašnjih političkih prilika ove aktivnosti su obustavljene, sve do osnivanja Seljačke sloge. Seljačku slogu utemeljio je Rudolf Herceg 11. listopada 1925. u Zagrebu, kao kulturno-prosvjetno društvo Hrvatske seljačke stranke, čiji je Herceg bio član. Društvo je dijelilo iste programske ciljeve kao i njegova matična stranka koja je te godine ušla u Narodnu skupštinu, poglavito podizanje pismenosti među seljacima. Prema njegovoj zamisli „imala bi Seljačka Sloga biti organizacija svega kulturnog rada po hrvatskim selima“ (*Seljačka sloga kao dobrotvorna organizacija* 1928: 3). Za prve četiri godine djelovanja oformljeno je 214 ogranaka. Seljačka sloga je godišnje opismenjivala preko 4.000, a u zadnjoj godini svog rada

1928./29. preko 10.000 ljudi (*Glavna skupština Seljačke sloge* 1929: 77). Od 1926-28. izlazilo je glasilo *Seljačka prosvjeta*, koje je 1936. promijenilo naziv u *Seljačka sloga*. Promjenom političkih okolnosti i uvođenjem Šestosiječanjske diktature 1929. društvo privremeno prestaje sa radom.

Suradnja Napretka i Hercega počela je još prije osnivanja Seljačke sloge, u vrijeme dok je Napretkom predsjedao Aleksa Đebić. U 1922. Napredak naručuje od Hercega 50 njegovih *Abecedarki*, a u 1926. nešto veću količinu - između 200 i 300 komada. Razlog za ovako male narudžbe bio je financijske prirode, s obzirom na to da Napredak zbog drugih započetih aktivnosti nije mogao izdvajati dodatna sredstva za ove priručnike. Od Oblasnog odbora sarajevske oblasti Napredak je 1928. tražio novčanu pomoć za održavanje analfabetskih tečajeva, za šta je Odbor na sjednici od 25. travnja odobrio samo 2.000 dinara. Međutim, ubrzo je udruga počela primati poticaje od privatnih osoba iz Zagreba, a kasnije i od Seljačke sloge (Arhiv BiH 2603/14; 131/42; 2005/51; 2512/52).

Zahvaljujući financijskoj potpori, Napretku polazi za rukom da 1929. započne s masovnijim održavanjem analfabetskih tečajeva. Tečajevi su organizirani u mostarskom, ljubuškom i travničkom kotaru. Vodili su ih učitelji, članovi Napretka i seljaci. Napredak je platio i putujućeg učitelja Emila Rajića da opismenjuje po travničkom kotaru. Te je godine u ovim kotarima održano oko 40 tečajeva sa 1.100 polaznika. U mostarskom kotaru održano je devet tečajeva sa 622 polaznika. Tečajevi su provedeni i u Konjicu i Fojnici. Zbog velikog uspjeha ove kampanje, Napredak je zatražio kredit od 160.000 dinara kako bi mogao proširiti kampanju. Plan je bio da se u 1930./31. tečajevi prošire i na Bugojno, Busovaču, Gornji Vakuf, Jajce i Zenicu (*Iz zapisnika XXVI. glavne godišnje skupštine* 1930: 114, 121; Marković 1930: 99; Marković 1937: 124-25; Sušac 1937: 125-27; *Stanje pismenosti u BiH* 1937: 108).

Međutim, ova kampanja je još iste godine obustavljena, Naime, Zakonom o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. prosinca 1929. tečajevi za odrasle nepismene stavljeni su pod kontrolu države te su dobili status narodnih škola. Uvedena je obveza pohađanja analfabetskih tečajeva za sve osobe do 25 godina starosti bez školskog obrazovanja. Osobama dobi od 26 do 30 godina data je mogućnost da dobrovoljno upišu analfabetski tečaj, u kom slučaju su ga bili obvezni pohađati. Određeno je da će se tečajevi redovito otvarati pri svim seoskim narodnim školama. Za održavanje nastave propisan je period od 1. studenog do 1. ožujka, u večernjim satima. U mjestima gdje nije bilo školskih zgrada, zadužene su općine da osiguraju prostorije u kojima će se provoditi tečajevi. Tečajeve su ubuduće mogli držati samo učitelji narodnih škola i druga stručna lica, za što im je

predviđena posebna naknada. Otvaranje tečajeva i imenovanje nastavnika vršio je Ministar prosvjete. Tečajevi koji se održavaju u gradovima regulirani su posebnim pravilnikom. Financiranje tečajeva preuzele su banovine i država, ali je i privatnim osobama ostavljena mogućnost za pružanje financijske potpore. Za žene je predviđeno osnivanje nižih škola i tečajeva za kućanice, a za muškarce gospodarsko-zadružnih tečajeva. Nastava se zasnivala na praktičnoj osnovi, uvažavajući mjesne prilike i potrebe. Tečajevi za žene trajali su tri do šest mjeseci, a za muškarce dva do četiri mjeseca. Nastavne planove i programe kao i organizaciju rada propisivalo je Ministarstvo prosvjete. Predmetnim Zakonom ostavljena je mogućnost da kulturno-prosvjetna društva u privatnoj inicijativi provode narodno prosvjeđivanje, naročito putem narodnih univerziteta na selu i industrijskim centrima. Ministarstvo prosvjete se obvezalo pomagati ovakve inicijative, s tim da je zadržalo pravo odobravanja otvaranja pojedinih ustanova, kao i pravo nadzora. Predviđeno je i donošenje posebne uredbe kojom će se odrediti postupak za objedinjavanje cjelokupne državne i privatne akcije na narodnom prosvjeđivanju, a čime bi se obuhvatile sve državne i banovinske ustanove kao i sva privatna udruženja, čiji je rad na bilo koji način vezan za narodno prosvjeđivanje (članak 7. i 153.-157. Zakona). Međutim, Ministarstvo prosvjete nije uvažilo Napretkov zahtjev iz 1930. da mu se omogući nastavak rada, korištenje Hercegovih Abecedarki te održavanje tečajeva u selima u čijoj blizini nije bilo škola (Arhiv BiH 3035/72; 50/73).

Naknadno uvedena ograničenja u pogledu minimalnog broja polaznika tečajeva uzrokovala su dodatne poteškoće. Naime, u dopisu načelnika Odjeljenja za osnovnu nastavu Kraljevskim banskim upravama za prosvjetna odjeljenja od 1. siječnja 1931. (*Prosvetni glasnik*, 47/1931: 18) pojašnjeno je da se analfabetски tečajevi mogu organizirati samo tamo gdje se prijavi bar 15 dobrovoljnih polaznika. To znači da se tečajevi nisu mogli održavali u manjim selima ili mjestima gdje nije bilo dovoljno polaznika, dok je istodobno privatnim inicijativama onemogućeno da u takvim slučajevima organiziraju vlastite tečajeve.

Unatoč zakonskim ograničenjima u pojedinim župama se nastavilo s radom. Tako je fra Vencel Kosir 1933. pokrenuo analfabetски tečaj na Širokom Brijegu. Kosir je uputio molbu Napretku da mu se dostavi 550 Abecedarki za 800 polaznika, naglašavajući da je tečajeve uredio tako da budu u skladu sa zakonom. Napredak je udovoljio fra Vencelovoj molbi i dostavio mu tražene Abecedarke (Arhiv BiH 320/90). Međutim, ovakve pojedinačne akcije bile su više izuzetak nego pravilo i nisu davale očekivan rezultate, dok je Napredak svoj prosvjetni rad usmjerio na knjižnice i prosvjetna predavanja (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 12/1937: 78).

Zajednička kampanja opismenjavanja *Napretka i Seljačke sloge 1937-41.*

Rad Seljačke sloge ponovno je obnovljen 10. studenoga 1935. Za predsjednika društva izabran je Herceg. Uslijed izmijenjenih političkih prilika stvaraju se uvjeti za ponovno oživljavanje prosvjetnih kampanja. Kako zakon nije dopuštao tečajeve izvan škola, Skupština Seljačke sloge je 1936. donijela zaključak da se podučavanje vrši pojedinačno, odnosno da svaki seljak u svome domu podučava druge ukućane (*Šesta redovita glavna skupština 1936: 35*).

Na ljeto 1937. Herceg obilazi Bosnu i Hercegovinu i Dalmaciju s ciljem da uspostavi suradnju za predstojeću kampanju opismenjavanja. Suradnja je dogovorena s Napretkom koji se odmah uključuje i preuzima rad u Bosni i Hercegovini (*Seljačka sloga 1937: 181*). Herceg je potom svim ograncima Seljačke sloge i Napretkovim akcionim odborima u Bosni i Hercegovini dostavio upute o načinu provođenja kampanje. Isprva je bilo potrebno sačiniti popis nepismenih dobi od 8 do 50 godina, utvrditi potrebni broj udžbenika te sačiniti proračun koliko novca mogu dati sami nepismeni, a koliko će dati ogranci i akcioni odbori, dok bi preostali dio namirila Napretkova Središnjica. Tiskani su i plakati kako bi se što više ljudi pridružilo kampanji (Herceg 1937b: 202).

Na 33. redovitoj skupštini Napretka početkom srpnja 1937. društvo je donijelo odluku o nabavci 10.000 Hercegovih Abecedarki u cilju održavanja analfabetskih tečajeva (*Iz zapisnika XXXIII. redovite skupštine 1937: 99, 105*). U narednih par mjeseci nabavljena je ipak veća količina Abecedarki (20.000 komada). Plan je bio da se s opismenjavanjem otpočne u mjestima s najvećim brojem nepismenih. Svaki kotar je dobio zadatak da izabere osobe koje će voditi kampanju te da se napravi petogodišnji plan rada (*Napretkova akcija protiv nepismenosti 1937: 121*). Na kraju svake Abecedarke stajala je motivirajuća poruka:

U širenju pismenosti po Hercegovoj Abecedarki sudjeluju svi dobronamjerni Hrvati. Jedni se uče čitati i pisati, drugi poučavaju svoje domare i svoje susjede, a treći se brinu za učila, to jest za Abecedarke, pisanke i olovke. U tom poslu sudjelujemo dakle svi. Posebnu zadaću preuzeše Seljačka Sloga u Zagrebu s ograncima po selima, Napredak u Sarajevu s podružnicama po svim hrvatskim krajevima i Klub ABC, društvo prosvjetnih radnika.

Čim nepismenjak nauči čitati i pisati, poučava odmah drugoga. Na taj način ne će skoro biti nepismenih Hrvata. Što sam za to učinio ja? (Herceg 1937a: 48)

Koncem listopada upriličena je konferencija u Sarajevu kojoj su nazočili Rudolf Herceg s blagajnikom Seljačke sloge, Rudolfom Petekom i nekolicinom narodnih

zastupnika iz Bosne, kojom prilikom je dogovoreno da će se opismenjavanje vršiti tako što će seljaci podučavati svoje ukućane i susjede. Osmišljena je hijerarhijska organizacija kampanje te način i cijena nabavke učila. U kotarima bi akcioni odbori skupljali priloge i preko Napretkove Središnjice kupovali Abecedarke, bilježnice i olovke po cijeni od 4 dinara, odnosno u pola cijene, dok bi ostatak podmirivala Središnjica. Učila se nisu dijelila besplatno jer se smatralo da ih tada seljaci ne bi cijenili. Od novca od prodaje financiralo bi se obilaženje tečajeva ili bi sredstva bila usmjerena za knjižnice (*Napredak* 14/1939: 134). Dogovoreno je da kampanja otpočne u studenom 1937. i to istovremeno u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, s time da kampanju u Bosni i Hercegovini provede Napredak (*Dopis svim podorganizacijama* 3989/123). Svi ovi zaključci potvrđeni su i na konferenciji u Mostaru, s time što bi kampanja u Hercegovini otpočela nakon otkupa duhana (*Prosvjetna konferencija* 1937: 148). Odmah se počelo sa pripremama, tiskani su i plakati te pozivani biskupski ordinarijati u Banja Luci, Mostaru i Sarajevu na suradnju (Arhiv BiH 195/126).

U cilju što brže i učinkovitije realizacije kampanje, ustrojena je široko razgranata mreža koja povezuje Središnjicu u Sarajevu sa svim krajevima Bosne i Hercegovine. Pri Prosvjetnoj sekciji Središnjice osnovan je Odsjek za pobijanje nepismenosti koji je predvodio akciju. Na čelo Odsjeka postavljen je Napretkov urednik, prof. Ante Martinović. U svim kotarima oformljeni su akcioni odbori u koje su birani članovi Napretka, ogranaka Seljačke sloge u BiH i kotarskih organizacija Hrvatske seljačke stranke. Unutar pojedinih kotara oformljene su manje jedinice na nivou župa ili općina. Svaka župa obuhvaćala je nekoliko sela, obično njih 15 do 25. Na čelo svake župe postavljan je po jedan *hrvatski prosvjetar*, dok su se o selima i zaseocima brinuli nadzornici koji su birali pismene seljake radi poučavanja nepismenih (*Treba raditi* 1938: 119). Za prosvjetare su birani članovi Napretka, svećenici i učitelji, a nerijetko su poučavali i uz seljake (*Akcioni odbor u Čapljini prednjači* 1939: 33). Što se tiče dobi polaznika, poučavane su osobe s navršениh 13 godina i starije. Ukoliko je najbliža škola bila udaljena od sela više od 4 km, onda su poučavana i djeca dobi od 7 godina pa nadalje (Martinović 1946: 96-97). U listu *Kršćanska obitelj* objavljavani su pozivi na opismenjavanje, pa tako u jednom od poziva stoji: „Ako bi svaki njegov učenik naučio bar trojicu svojih nepismenih komšija po načinu kojim je on njih učio, to bi bila najljepša zahvalnost fra Didaku s njihove strane, i s tim bi izvršili svoju veliku dužnost“ (*Slijepi kod očiju* 1938: 11). Zbog zakonskih ograničenja poučavanje se vršilo pojedinačno po kućama ili na sijelima, mada su za veće grupe nepismenjaka po selima i dalje organizirani tečajevi.

S kampanjom se otpočelo u sarajevskom kotaru prosinca 1937. Tako je 18. prosinca na Taračin Dolu u župi Čemerno kod Ilijaša održan sastanak kome su

ispred sarajevskog akcionog odbora nazočili predsjednik odbora dr. Franjo Raguz te članovi Josip Šubić i Anto Kvesić. Sakupili su se i svi ugledni domaćini na čelu sa župnikom Mihovilom Thonom. Tom prigodom za Hrvatske prosvjetare izabrani su August Pavlović za Taračin Do i Višnjicu, Iljko Knežević za Goru i Kamenicu, Jozo Križanac za Pomenoviće i Solakoviće, Pero Ivić za Nasiće i Rijeku, te Pero Vidaković i Marko Ivanić za Kožlje i Vidotinu. Također su imenovani i nadzornici za pojedina sela - Ivica Matić za Taračin Do, Jozo Lukić, Marijan Knežević, Marko Krišto i Ilija Pranić za Goru, Lovro Jozić za Kamenicu, Ivo Ćurčić za Nasiće, Jozo Ilić za Rijeku, Šimo Pranić i August Pavlović za Višnjicu, Marko Ivanić i Jozo Jozić za Pomenoviće, Pero Bartula za Kožlje, Radoja Vidaković za Vidotinu, Juro Barić za Solakoviće i Pero Mijatović za Tisovik. Nakon nekoliko mjeseci ponovno je održan sastanak, kome je ispred sarajevskog akcionog odbora nazočio odbornik Ambroz Brozović, a prisutni su bili i gotovo svi Hrvatski prosvjetari i nadzornici. Za nadzornike su izabrani Pero Babić za Taračin Do i Stjepo Ilić za Rijeku. Prema podnesenim izvješćima u župi Čemerno je tada radilo ukupno 166 djelatnika: 38 u Gori, 18 u Kamenici, 17 u Kožlju, 7 u Nasićima, 14 u Pomenovićima, 6 u Rijeci, 11 u Solakovićima, 6 u Tisoviku, 14 u Vidotini i 24 u Višnici, prema čemu je ova župa tada bila na prvome mjestu. Tome je značajno doprinijela tamošnja Napretkova podružnica, koja je na Taračin Dolu djelovala još od 1923 (*Napredak* 1939, broj 1: 12, broj 2: 24). Sarajevski akcioni odbor je u siječnju 1938. uspio organizirati tečajeve u 103 sela. U ovom kotaru je tada djelovalo 43 prosvjetara i 92 nadzornika, koji su redovito održavali sastanke sa seljacima i svoja izvješća dostavljali odboru (*Rad Akcionog odbora u Sarajevu* 1938, 13(2): 15-16). O uspješnosti tečajeva u ovom kotaru svjedoče izvješća izaslanika koji su pri kasnijim obilascima sela utvrdili da se povećao broj polaznika te da su seljaci već počeli čitati tisak kao što je list Seljački dom i neka Napretkova glasila (*Pred svršetak rada* 1938: 41). Istog mjeseca tečajevi su održani i u prozorskom kotaru, a župnici su organizirali akcije i kod Kotor Varoši, te Brestovskom i Čemernom (*Širenje pismenosti u prozorskom kotaru; Akcija za pobijanje nepismenosti u Šipragama; Borci za pismenost* 1938, 13(2): 21-22). U Mostaru je 1938. otpočeo s radom Središnji odbor za opismenjavanje u Hercegovini. Odbor je brojao 15 članova, na čelu s fra Vendelinom Vasiljem. Zadatak odbora je da organizira rad na iskorjenjivanju nepismenosti u mostarskom kotaru te stupi u vezu s Napretkovim podružnicama u Hercegovini (*Izvrši li ti svoju hrvatsku dužnost?* 1938: 332-33). Tečajevi su uskoro održani u Zenici, Žepču, Travniku, Bugojnom, Fojnici, Širokom Brijegu, Čapljini i Duvnu (*Napredak* 1938, 13(3): 33-34). U izvješću akcionog odbora u Konjicu iz travnja predviđa se oko 500 opismenjenih (*Rad akcionog odbora u Konjicu* 1938: 37), dok odbor u Kaknju izvješćuje o poteškoćama u opismenjavanju jer muškarci nisu imali vremena od

posla, a žena iz tradicijskih razloga nisu pohađale tečajeve (*Organiziranje akcije u Kaknju* 1938: 44). Pojedini akcioni odbori s radom su krenuli tek u svibnju 1938. zbog sezone radova. U duvanjskom i livanjskom kraju, gdje su djelovali i ogranci Seljačke sloge, predviđeno oko 3.000 opismenjenih, dok je u Hercegovini tečajeve pohađalo oko 3.500 osoba, iako je Banska uprava u Splitu učiteljima zabranila da drže tečajeve (*Prvi ispit u Hercegovini* 1938: 63, *Zapadna Bosna prednjači* 1938: 52-53). Izvješća o kampanjama objavljujvana su u Napretkovom glasilu u rubrici *Rad na pobijanju nepismenosti*, počev od 3. broja 1938. Kako je na početku i dogovoreno, Seljačka sloga je slala komplete za podučavanje u okolici Travnika, Duvno, Livno i u Posavinu gdje su radili njezini ogranci, dok je Napredak pomagao svoju podružnicu u Gospiću (Arhiv BiH 795/126). U opismenjavanju je od početka učestvovalo i muslimansko stanovništvo, tako u kampanji koju je u listopadu 1937. u Zvoniku proveo sudac Josip Lazić, kao i u tečajevima u Jasenicama i Počitelju (Arhiv BiH 3858/123; *Širenje pismenosti u Hercegovini* 1938: 51-52).

Unatoč općenito dobrim rezultatima, kampanja je praćena brojnim teškoćama. Kao što se očekivalo, veoma mali broj žena se pridružio akciji. Tako su u Kraljevoj Sutjesci u sarajevskom kotaru svih 71 polaznika bili muškarci, dok tamošnje dvije osnovne škole nije pohađalo ni jedno žensko dijete (*Rad Akcionog odbora u Sarajevu* 1938, 13(3): 28-30). U brojnim selima skoro da nije bilo pismenih. U Kameniku je od 196 žitelja samo jedna osoba bila pismena. U župi Deževice u Fojnici, gdje je nepismenost je iznosila čak 97%, župnik je organizirao tečaj za 35 polaznika (*Deževice rade* 1938: 40). U pojedinim mjestima probleme su pravile same vlasti, tako u Travniku gdje su žandari plijenili Abecedarke po kućama. U tuzlanskom kraju teško se nalazilo onih koji će obilaziti sela (*Iz zapisnika XXXIV. glavne godišnje skupštine* 1938: 97).

Prvi javni ispit novonaučenih pismenjaka na području Bosne i Hercegovine upriličen je na Mladi Uskrs, 24. travnja 1938., u selu Taračin Do, župa Čemerno kod Ilijaša. Od 127 polaznika ispitu je pristupilo njih 74, od toga 62 muškarca i 12 ženskih. Ostali nisu došli, što zbog dubokoga snijega, što zbog neprikladnoga odijela, a stariji i žene zbog srama. Ispit je otpočeo poslije nedjeljne mise u Hrvatskom seljačkom domu „Knez Batić“. Polaznici su prvo pisali diktat, a potom su čitali stavove iz raznih članaka. Svi učenici su zadovoljili te su im kao nagrade uručene Mačekove slike. Nakon ispita nazočnima se obratio predsjednik sarajevskog Akcionog odbora, Dr. Franjo Raguz, pozivajući sve one koji su ove godine naučili, da dogodine nauče još trojicu, u duhu Mačekove preporuke. U ime Napretkove Središnjice pozdravni govor održao je dr. Ivan Subašić, potičući nazočne na uporan rad na prosvjetnome, gospodarskom i političkom jačanju. Ovaj je ispit bio

iznimno uspješan, s obzirom na to da je veći broj učenika u kratko vrijeme naučilo tečno čitati, te lijepo i brzo pisati, a mnogi su naučili i dobro računati, kao što je matematički talenat Iljko Jozić iz sela Kamenice (*Prvi ispit na području BiH 1938*: 51). Iako je kraj planinski i siromašan, a sela razbacana i bez ikakvih puteva, dobrom organizacijom, redovitim obilaženjem i sastancima uspjelo se postići zavidne rezultate.

Taračin Do, 1934., Hrvatski dom Knez Batić i župna crkva (Marić, 2004: 285)

Potkraj prve kampanje održana je prosvjetna konferencija u okviru Napretkove glavne skupštine od 3. srpnja 1938, gdje su prezentirani ostvareni rezultati. Dogovoreno je da Rudolf Herceg sačini zbirku radova polaznika tečajeva, kao i da se po većim mjestima organiziraju međudruštveni akcioni odbori radi efikasnijeg rada (*Seljačka sloga* 1938, 3(8): 243; 1939, 4(1): 24). Herceg se odmah dao na posao te iste godine u ime Kluba ABC, Seljačke sloge i Napretka tiskao knjigu *Plodovi najsladi... pisma, pjesme, priče i članci samouka*. Knjigu je uredio sa Škorjačem, a ista sadrži izbor pismenih radova hrvatskih seljaka samouka. Pjesma Ilije Mihaljevića, seljaka iz Zagoričana kod Livna, objavljena u *Plodovima najsladim*, primjer je za to da se u kampanjama moglo naučiti ne samo čitanje i pisanje, nego i literarno izražavanje:

*Po svim selima da se čita bolje!
Savila se drvo liska tanka
od mog dvora do zelena bora.
Zelen bore, razširi se bolje
širi grane na sve četir strane.
Na prosvjetno mi stupimo polje,
po svim selima da se čita bolje.
(Mihaljević 1938)*

U srpnju 1938. započelo se s pripremama za kampanju 1938./39. Na drugoj po redu smotri održanoj 31. srpnja 1938. kod Zagreba (Kupinec), vođa seljačkog pokreta Vladko Maček je istakao da je pismenost najvažnija u očuvanju kulture i prednosti koje donosi civilizacija (*Seljačka sloga* 1938, 3(9): 290). Maček je kao vođa seljačkog pokreta uživao veliki autoritet među pukom, što je doprinijelo uključivanju širih narodnih masa u kampanju. Odlučilo se krenuti s većim zamahom. Predviđeno je da akcioni odbori u rujnu nakon nedjeljnih misa održe sastanke i izaberu prosvjetare i nadzornike, nakon čega bi se početkom listopada priredile sabirne akcije, a u studenom organizirali tečajevi (Arhiv BiH, f. HKPD Napredak, 795/126; 3609/132). No kampanja nije otpočela kada je predviđeno. S početka je izostao je očekivani broj narudžbi za Abecedarke, a pojedini odbori su odgodili sabirne akcije predviđene za listopad (*Treba raditi* 1938, 13(10): 119). Bližili su se i jesenji skupštinski izbori, što je također utjecalo na kasniji početak kampanje. U vrijeme oko izbora u studenom, Mara Matočec, istaknuta članica seljačkog pokreta, posjećuje Sarajevo, Zenicu, Žepče, Vareš i Kakanj, gdje govori i važnosti opismenjavanja žena (*Napredak* 1938, 13(12): 150-151). Nakon izbora krenulo se s radom u Sarajevu, Zenici, Travniku, Jajcu, Fojnici, Varešu, Tesliću, Mrkonjić Gradu, Prozoru, Sanskom Mostu, Konjicu, Odžacima, Prozoru, Mostaru, Livnu, Vitini, Bosanskom Šamcu, Tolisi i tuzlanskom kraju (*Napredak* 1939, 14(2): 21-26). Učitelji su podučavali po nekoliko mjeseci uzastopno. Bile su to pretežno veće grupe nepismenih, s različitim sposobnostima za učenje, što je dodatno otežavalo rad. O tome svjedoči poučavatelj koji je vodio jednu takvu grupu: „Volio bih ja za hrvatski narod tucati kamen od zvijezde do zvijezde, nego li raditi ovaj posao, ali šta ćeš, kad se mora“ (Martinović 1939: 116). U nekim selima rad je bio otežan zbog udaljenosti i nepristupačnosti. U Pugarju kod Jajca, gdje je nepismenosti iznosila 99%, poučavatelji su za četiri dana obišli preko 30 sela, ali su zbog vremenskih neprilika morali prekinuti rad (*Jajce radi* 1939: 15). Vlasti su pokušavale vršiti pritisak na rad Seljačke sloge, prije svega iz političkih razloga i povezanosti društva za Hrvatskom seljačkom strankom, pa su dopisom od 2. veljače

1939. kotarski predstojnici Savske banovine upozoreni da je Seljačka sloga opasna organizacija prema kojoj treba postupati radikalnim mjerama (*Dopis kotarskim predstojnicima* 1939: 79). Velika većina akcionih odbora bila je u stalnoj vezi s Odsjekom, koji je tijekom godine uputio odborima pet okružnica te oko 500 dopisa (gotovo sve je pisao pročelnik Odsjeka), dok je od akcionih odbora i prosvjetnih radnika Odsjek primio preko 300 dopisa i izvješća. O tome je Napretkovo glasilo redovito donosilo prikaze, kojih je bilo oko 200. Izaslanici Odsjeka su na poziv ili samoinicijativno preko 50 puta obišli pojedine krajeve radi organizacije posla ili održavanja predavanja (*Napredak u godini 1938.-39.: Kratki osvrt* 1939: 204). Javni ispiti upriličeni su na proljeće 1939. Svim akcionim odborima, podružnicama i prosvjetarima date su upute da ispiti budu prave narodne prosvjetne svečanosti i da se polaznicima kao nagrade uruče aktualna izdanja Seljačke sloge i Napretka, pjesmarice i molitvenike (*Dopis akcionim odborima od 5.4.1939; Napredak* 1939, 14(4): 44; *Svečani javni ispit u Zenici* 1939, 14(5): 57). Na ispitima je za nagrade podijeljeno 3700 Božićnih i Uskrasnih knjiga (*Napredak u godini 1938.-39.: Kratki osvrt* 1939: 204). Središnjica Napretka je pred završetak kampanje koncem svibnja 1939. zatražila detaljna izvješća akcionih odbora o rezultatima tečajeva, s podacima o broju polaznika i njihovoj dobi i spolu, kao i da dostave radove polaznika radi objave u drugom izdanju *Plodova najsladih*. U Napretkovoju Božićnoj i Uskrasnoj knjizi objavljujvana su pisma i pjesme polaznika tečajeva (*Dopis akcionim odborima od 26.5.1939*). Napretkova svečana godišnja skupština održana je 2. do 4. lipnja, nakon što su svi odbori završili s radom. U sklopu skupštine ponovno je upriličena prosvjetna konferencija, kojoj je nazočio i Rudolf Herceg. Iz izvješća skupštine može se zaključiti da je prosvjetna akcija te godine bila uspješna, unatoč predratnim dešavanjima. Za razliku od prethodne godine kada je radilo 18 akcionih odbora, ove godine ih je bilo 38. U kampanji 1938./39. održano je oko 1.200 prosvjetnih sastanaka i preko 60 javnih ispita, u čemu je sudjelovalo je oko 400 prosvjetara i 2.000 seljaka-poučavatelja (*Iz Zapisnika XXXV. godišnje skupštine* 1939: 94). U ovoj godini naučilo je čitati i pisati oko 22.000 duša što s lanjskim rezultatom iznosi 40.000 naučenih (*Napredak u godini 1938.-39.: Kratki osvrt* 1939: 204).

Usporedo s kampanjom opismenjavanja, Napredak je u društvenoj godini 1938-39. s punim uspjehom obavljao i svoje redovite djelatnosti. Društvo je brojalo oko 19.000 članova u 150 podružnica i 17 povjereništava rasprostranjenih po svim hrvatskim krajevima. Podijeljeno je 112 srednjoškolskih i 51 visokoškolska stipendija. U šest društvenih konvikta odgojeno je 188 srednjoškolaca – njih 94 u konviktu *Kralja Tomislava* u Sarajevu, 48 u konviktu *Kralja Petra Svačića* u Mostaru, 22 u konviktu u Banjoj Luci, 13 u ženskim konviktima *Katarine* i *Zore Zrinski* u Sarajevu na početku i 11 u konviktu u Tuzli. Pored glasila *Napredak*, koje je tiskano u preko 13.000 primjeraka, izlazili su godišnjaci: *Napredak*, *hrvatski narodni kalendar* te *Božićna* i

Uskrsna knjiga. Prvi je namijenjen gradskom stanovništvu, a druge dvije seljaštvu. Urednik svih izdanja bio je i u ovoj godini prof. Ante Martinović. Pored Središnje knjižnice u Sarajevu aktivno je radilo i 40 Napretkovih pomičnih i 8 malih knjižnica. Napretkova kulturno-povijesna zbirka obogaćena je brojnim priložima i izvornim dokumentima. Napretkov statistički odsjek aktivno je radio na pribiranju i sređivanju statističkih podataka o društvenim, prosvjetnim i privrednim prilikama hrvatskoga naroda. Sastavljeni su pregledi o porastu stanovništva po vjeroispovijesti, kotarevima i okružjima, odnosno županijama, gdje god živi hrvatski narod, a planiralo se i izdavanje knjige *Narodna statistika*, kojom bi se obuhvatio sveukupni život hrvatskoga naroda u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Dopršavao se i rad *Povijesti Bosne i Hercegovine do 1463. odnosno do 1527.*, pa je planirano da se sabrani radovi daju u tisak u drugoj polovici godine. U svim hrvatskim krajevima u Bosni i Hercegovini Napredak je vodio ili inicirao proslave. Osim velikog Zakladnog Doma u Sarajevu i domova u Alipašin Mostu, Bihaću, Brčkom, Konjicu, Novom Sarajevu, Vitezu i Zenici, društvo je imalo svoje konvikte u Sarajevu i Mostaru, a gradio se i konvikt u Zagrebu. U mnogim mjestima Napredak je bio centar društvenog života, koji se razvijao u njegovim domovima, knjižnicama, čitaonicama, te na brojnim priredbama, zabavama, akademijama, predavanjima i komemoracijama. U mnogim podružnicama djelovali su pjevački i tamburaški zborovi, kao i razne sekcije. Pri Napretku je djelovala i Napretkova zadruga sa 17.500 zadrugara. Društvo je pružalo i usluge osiguranja, te je u tom periodu imalo zaključenih 12.949 polica životnog osiguranja i 6531 policu elementarnog osiguranja (*Napredak u godini 1938.-39.: Kratki osvrt 1939:* 202-05).

Povodom početka treće godine kampanje održana je 30. lipnja 1939. sada već tradicionalna smotra u Kupincu. Maček je opetovano pozvao sve da se uključe u opismenjavanje, naglašavajući da je nepismenost kod muškaraca pala ispod 10%, što je prvotno i bio cilj. Naglašen je značaj opismenjavanja žena, obzirom da je nepismenost kod njih bila iznad 25% (*Seljačka sloga* 1939, 4(9): 283). Bitan utjecaj na dalji tijek kampanje imat će državnopravna zbivanja s konca kolovoza. Naime, 26. kolovoza 1939. predsjednik Hrvatske seljačke stranke, Vladko Maček i predsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije, Dragiša Cvetković, zaključuju u Božjakovini kod Zagreba sporazum kojim je formirana koalicijska vlada, s Mačekom kao potpredsjednikom. Istog dana donesena je Uredba o Banovini Hrvatskoj, kojim je proglašena Banovina Hrvatska, kao upravno-teritorijalna jedinica u sastavu Kraljevine, u čiji sastav ulaze i pojedini bosansko-hercegovački kotari (Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica). Za predstojnika Odjela za prosvjetu Banovine Hrvatske izabran je Izidor Škorjač, istaknuti član Seljačke sloge i urednik njezinih glasila, tako da je kampanja dobila i potporu državnih institucija.

Nakon sporazuma Cvetković-Maček dolazi do pojačanog otvaranja ogranaka Seljačke sloge u Bosni i Hercegovini. Tako u Prozoru, gdje je su postojala svega dva ogranka, a nakon sporazuma je u roku od mjesec dana otvoren još 21 ogranak te preko Gospodarske sloge organizirana pomoć seljacima radi slaboga uroda (*Rad akcionog odbora u Prozoru* 1940: 56).

U rujnu i listopadu 1939. krenule su organizacijske pripreme za kampanju. Održani su sastanci akcionih odbora, kojima je uglavnom prisustvovao Martinović, a ponegdje i Herceg te odbornici Hrvatske seljačke stranke, Hrvatskog radiše i drugih organizacija koje su pružale potporu kampanji. Tijekom sastanaka analizirani su prošlogodišnji rezultati i utvrđivani planovi za aktualnu kampanju. U mjestima gdje nije bilo dovoljnoga odziva, posao su preuzimali susjedni odbori. Tako su u Visokom veći dio posla preuzeli akcioni odbori Kraljeva Sutjeska, Vareš i Kakanj. Dogovoreno je da i župnici u crkvama objavljuju početak kampanje (*Napredak* 1939, 14(11): 139; *Prosvjetni sastanci u Jajcu* 1939: 127; *Rad u Visokom* 1939: 127, *Zenica se sprema* 1939: 137). U pojedinim kotarima kampanja je zabilježila ogromni uspjeh, tako u Prozoru, gdje je nepismenost s 86% pala na 15% kod muškaraca i 15% kod žena. U Doboju je pak odziv bio toliko slab da se nije uspjelo podijeliti ni sve Abecedarke (*Seljačka sloga* 1940, 5(12): 351; *Iz Doboja* 1940: 56). Dešavalo se i da se kompleti za podučavanje besplatno dijele polaznicima tečaja, kao što je to uz potporu Seljačke sloge urađeno u Brnjacima kod Kiseljaka. To je izazvalo oštru reakciju sarajevskoga akcionog odbora koji je bio zadužen za ovo područje, obzirom da su se kompleti po dogovoru prodavali po cijeni 4 dinara, pa se kod seljaka stekao dojam da su prevareni (*Dopis Akcionog odbora od 17. 4. 1940.*). Te je godine bio i slab urod, zbog čega su seljaci bili primorani odlaziti u druge krajeve, što se negativno odrazilo na odziv za tečajeve. Pored toga, kampanju su kočile vremenske neprilike te nestašica petroleja koja je onemogućavala rad noću. Unatoč svim poteškoćama kampanjom je pokriveno cijelo područje Bosne i Hercegovine. Aktivno je radilo 43 akciona odbora, od čega njih 13 u Hercegovini, a do ljeta 1940. je na ovim prostorima djelovalo i preko 160 ogranaka Seljačke sloge (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 1940: 84). Pravi zamah kampanja dobiva donošenjem Naredbe o analfabetskim tečajevima po selima i gradovima od 24. siječnja 1940. (*Službeni glasnik* 1940: 105-09), kojom je dopunjen Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji u pogledu uvjeta održavanja analfabetskih tečajeva, tako da su ubuduće podučavati mogli „i drugi pismeni ljudi, koji su to voljni i sposobni raditi“. Uspjeh kampanje potakao je i muslimansko stanovništvo, pa je vakufska uprava u Mostaru organizirala pokret opismenjanja među svojim stanovništvom. U Zenici, Rastovu kod Travnika, Počitelju i okolici Čapljine muslimane su podučavali i članovi Napretkovih akcionih odbora (*Iz Rastova* 1939: 71; *Mostarski akcioni odbor u poslu* 1939: 23; *Napredak* 1939, 14(11): 136; *Prosvjetni sastanak i ispit u Počitelju* 1939: 55; *Zenica se sprema* 1939: 137).

Pripreme za četvrtu kampanju počele su u ljeto 1940., dok je u Europi uveliko bjesnio Drugi svjetski rat. Na poziv Seljačke sloge u kampanju se uključuju biskupi Katoličke crkve - vrhbosanski Ivan Šarić, zagrebački Alojzije Stepinac, hvarski Miho Pušić, krčki Josip Srebrnić i kotorski Pavao Butorac. Akciji se pridružuju i škole, organizacije Hrvatske seljačke stranke te brojna kulturno-prosvjetna društva i humanitarne organizacije (*Seljačka sloga* 1940, 5(10-11): 248-261). Predstojnik Odjela za prosvjetu, Izidor Škorjač, u rujnu 1940. donosi naredbe da sve škole, uključujući i učenike i učitelje, moraju dati svoj doprinos u ovoj kampanji te da su školski nadzornici obvezni o održanim predavanjima izvješćivati Odjel (*Odluke iz rujna 1940.*, Sl. glasnik Banske vlasti 1/1940, brojevi 8-10). U subotu, 12. listopada 1940., održana su predavanja, a sutra dan i propovjedi po crkvama. Tiskano je 100.000 letaka kojima se pozivalo na rad, potpisanih od strane Napretka, Seljačke sloge, Kluba ABC i preko pedeset drugih društava. Kampanju su propratile sve uglednije novine. Martinović je prešao u Klub ABC u Zagrebu, ali je ostao na čelu Napretkova Odsjeka za pobijanje nepismenosti i nastavio uređivati neka izdanja. Kako tečajevi više nisu podlijegali zakonskim restrikcijama, na Napretkovoj skupštini u srpnju 1940. je odlučeno da se poduka nastavi po Hercegovoj metodi. Ocijenilo se da je u Bosni i Hercegovini do sada opismenjeno oko 70.000 ljudi te su svi oni koji su naučili pisati pozvani da to isto nauče i barem jednoga nepismenog (*Iz zapisnika XXXVI. godišnje skupštine* 1940: 102; *Napredak* 1940, 15(10): 132-33; *Seljačka sloga* 1940, 5(10-11): 271). Napadom Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju 6. travnja 1941. i ovi prostori bivaju uvučeni u ratne sukobe, što cjelokupnu kampanju dovodi u stanje velike neizvjesnosti. U istom mjesecu uspostavljena je Nezavisna država Hrvatska, a rad Seljačke sloge zabranjen. Akcioni odbori u Bosni i Hercegovini polako su prestajali slati svoja izvješća. Unatoč tome, *Napredak* sredinom kolovoza održava godišnju skupštinu. Tom prilikom pohvaljeno je sudjelovanje žena u kampanjama te istaknuta dobra suradnja s muslimanima u istočnoj Bosni, Krajini i Prozoru. Odlučuje se čak da se suradnja sa Seljačkom slogom nastavi. Međutim, ratna dešavanja dovela su do potpunog prestanka rada (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 1941: 80-81, 87; *Iz zapisnika XXXVII. godišnje skupštine* 1941: 106). Seljačka sloga je za svega devet godina djelovanja u periodu 1925-41, osnovala ogranke u preko 1200 sela, a početkom 1939. imala je oko 45.000 članova (*Seljačka sloga* 1939, 4(7): 181). Nakon 1945. društvo nastavlja svoju djelatnost pod izmijenjenim okolnostima. Odlukom državnih vlasti Napretku je 1949. zabranjen rad i oduzeta cjelokupna imovina.

Ne postoje pouzdani podaci o broju opismenjenih u Bosni i Hercegovini tijekom četverogodišnje kampanje, premda je bilo nastojanja da se isti statistički obuhvate. Tako je Odsjek za pobijanje nepismenosti u Središnjici Napretka prikupljao pokazatelje o nepismenosti i uspjesima kampanje. Tiskani su obrasci sa podacima o broju ukućana i

njihovoj spolnoj i dobnoj strukturi, pismenosti i onima koji su naučili pisati i čitati na tečaju. Predviđeno je da se obrasci popunjavaju po selima i da ih akcioni odbori dostavljaju Središnjici. Dopisom od 24.2.1939. Središnjica je obavijestila odbore da se u obrasce moraju unositi potpuno točni podaci, ali je samo nekolicina odbora dostavljala obrasce (Arhiv BiH 795/126; 4548/132; *Dopis akcionim odborima od 24.2.1939.*; *Iz zapisnika XXXIV. glavne godišnje skupštine* 1938: 97; *Statistika pismenosti* 1938: 34). U nedostatku egzaktnih statističkih podataka, broj opismenjenih se procjenjivao prema broju poslanih *Abecedarki*, pri čemu se računalo da je iz jedne Abecedarke učila jedna ili dvije osobe. Međutim, pojedina izvješća pokazuju da je iz iste početnice učilo i po troje i više ljudi (*Rad Akcionog odbora u Sarajevu* 1938: 28-30), što znači da su stvarne brojke opismenjenih osoba znatno veće od broja podijeljenih *Abecedarki*. Prema izvješću sa Osme redovite glavne skupštine Seljačke sloge (1938: 86), u kampanji 1937./38. poslano je 24.075 *Abecedarki* u Bosnu i Hercegovinu. Od toga je 13.500 *Abecedarki* poslao Napredak, a više od 5.000 Klub ABC. Na temelju toga se procjenjuje da je te godine u Bosni i Hercegovini pisati i čitati naučilo bar 15.000 ljudi (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 1938: 77; *Iz zapisnika XXXIV. glavne godišnje skupštine* 1938: 98). U izvješću s Devete redovite glavne skupštine Seljačke sloge (1939: 179) navodi se da je u kampanji 1938./39. u Bosni i Hercegovini prodano 36.475 *Abecedarki*. Prema izvješćima Napretkove Središnjice računalo se da je u drugoj godini najveće prosvjetne akcije hrvatskoga naroda, opismenjeno 18.000 ljudi u Bosni i Hercegovini (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 1939: 78; *Zapisnik XXXV. godišnje skupštine* 1939: 94). Prema izvješću Napretkovog Središnjeg odbora u Mostaru za opismenjavanje u Hercegovini iz 1939. te je godine u Hercegovini najmanje 3.670 osoba pohađalo Napretkove tečajeve i učilo čitati i pisati (*Naše selo sve više progledava* 1939: 110-15). U 1939./40. za Bosnu i Hercegovinu je poslano 27.000 *Abecedarki* (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 1940: 84), a računalo se s oko 30.000 opismenjenih (*Iz zapisnika XXXVI. godišnje skupštine* 1940: 99). U posljednjoj, predratnoj godini kampanje 1940./41., u Bosni i Hercegovini je podijeljeno preko 35.000 *Abecedarki*, a opismenjeno preko 40.000 ljudi. Za samo četiri godine Napretkove velike kampanje opismenjavanja 1937.-41., u Bosni i Hercegovini je pisati i čitati naučilo preko 100.000 ljudi (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 1941: 81).

Kampanje koje su proveli Napredak i Seljačka sloga iziskivale su značajna financijska sredstva, od čega je najveći dio osiguran iz dragovoljnih novčanih priloga pojedinaca, tvrtki, banaka, udruga, kao i Hrvatske seljačke stranke. Izvješća o prikupljenim priložima s imenima darovatelja redovito su objavljivana u izdanjima *Seljačke sloge*. Time se održavala transparentnost, a darovateljima omogućavao uvid u način utroška prikupljenih sredstava, što je poticalo i druge da daju svoje priloge. Kako je dogovoreno na Napretkovoj skupštini od 3. srpnja 1938., svi prilozi koje je Napredak prikupljao u Bosni i Herce-

govini slati su Seljačkoj slozi, Klubu ABC ili Rudolfu Hercegu, a veće svote *Prosvjetnom fondu dr. Mačeka*, dok je Napredak zauzvrat dobivao *Abecedarke*. Seljačka sloga, Klub ABC i Napredak su u 1939. zajednički skupili 1.981.947,50 dinara, od čega na području Bosne i Hercegovine 60.700, dok je samo grad Zagreb dao 1.267.396,50. Zadnja, Deveta redovita glavna skupština Seljačke Sloge održana je u lipnju 1939.. U 1940. skupština nije održana zbog predstojećeg rata, tako da za ovu godinu nema podataka o prikupljenim sredstvima (*Pokret za pismenost 1937.–1939.*: 5, 101-04; *Seljačka sloga* 1938, 3(8): 243, 3(10): 317; *Seljačka sloga* 1939, 4(9): 283, 4(11): 350). Najveći dio zajednički prikupljenih sredstava utrošen je za kampanju u Hrvatskoj, dok je samo mali dio usmjeren na Bosnu i Hercegovinu. Tako je od skoro dva milijuna dinara koji su prikupljeni za kampanju 1938./39. u Bosni i Hercegovini utrošeno svega 24.623,10, od toga 8.823,35 za sva putovanja u svrhu organizacije i 15.799,75 za poštarinu, nagrade na ispitima i komplete, koji su davani uz cijenu ispod nabave. Najveći dio ovih troškova pokrio je Napredak s iznosom od 16.778,75 dinara, dok je zajednički Fond za širenje pismenosti doprinio sa svega 7.844,35 dinara. Napredak nije imao više sredstava na raspolaganju, obzirom da je u 1938./39. poslovao s gubitkom od 368.735,64 dinara. Naime, ukupni Napretkovi prihodi iznosili su te godine 2.557.498,49 dinara, od toga članarine 544.042,54, dobrovoljni prilozii 181.751,65, zabave 443.034,14, društvena izdanja 261.378,90, dan Ćirilo-Methodski i Zrinsko-Frankopanski 41.473,25, prihodi društvenih nekretnina 249.983 dinara i drugi. Sveukupni rashodi iznosili su 2.926.234,13 dinara, od toga za konvikte 263.226,52, stipendije 207.500, potpore 98.270, društvenu upravu 361.488,37, društvena izdanja 265.252, knjižnicu 44.006,75, potporu hrvatskih prosvjetnih ustanova 94.267,69 dinara i drugi rashodi (*Napredak u godini 1938.-39.*: *Kratki osvrt* 1939: 202, 204). S druge strane, troškovi za kampanju čine najmanji dio Napretkovih ukupnih rashoda, pa je znatno više sredstava utrošeno za potpore, stipendije, društvena izdanja i sl. Osim toga, sredstva koja je Napredak ulagao u kampanju u nesrazmjeri su s ostvarivanim приходima. Tako je prema blagajničkim izvješćima Napredak u periodu 1937-41. ostvarivao godišnje prihode između 2,5 i 2,9, a u zadnjoj godini preko 5 milijuna, odnosno ukupno 13 milijuna dinara za četiri godine trajanja kampanje. Od toga, Napredak je u kampanju uložio 111.590 dinara, odnosno svega 0,86% od ostvarenih prihoda (*Godišnji izvještaj Središnje uprave* 1938: 89-90, 1939: 78, 1940: 84, 1941: 81, 90; *Iz zapisnika XXXIV. glavne godišnje skupštine* 1938: 97-98; *Iz zapisnika XXXV. glavne godišnje skupštine* 1939: 101, 107).

Zaključak

Nepismenost u Bosni i Hercegovini u prvoj polovici dvadesetoga stoljeća poprimila je alarmantne razmjere, što je posljedica nebrige vlasti, neadekvatne obrazovne politike i povijesnoga naslijeđa. Uslijed nemoći sustava da odgovori na ovakve

izazove rađaju se ideje o vaninstitucionalnom pučkom opismenjavanju. Među hrvatskim narodom u Bosni i Hercegovini takve težnje prerasti će u istinske narodne pokrete, isprva u Hercegovini s početka dvadesetoga stoljeća, a potom diljem zemlje pred početak Drugoga svjetskog rata.

Počeci masovnoga opismenjavanja hrvatskoga puka u Bosni i Hercegovini vežu se za pojavu Seljačkih škola Hrvatske narodne zajednice na Širokom Brijegu pred početak Prvoga svjetskog rata. Ove škole plod su neumornog zalaganja fra Didaka Buntića za boljitak obespravljenih hercegovačkih seljaka. Nadahnut idejama Rudolfa Hercega i Kluba ABC iz Zagreba, Buntić je uspostavio mrežu seljačkih škola u gotovo svim župama zapadne Hercegovine. Kroz ove škole je za šest godina njihova rada opismenjeno oko 14.000 ljudi. Valjalo bi Buntiću posebno pripisati zasluge za razbijanje patrijarhalnih predrasuda o nužnosti školovanja žena, pa je u neko vrijeme broj ženskih premašivao broj muških polaznika. Teško je ocijeniti kakove razmjere bi ovaj narodni pokret poprimio da nije došlo do velike gladi u Hercegovini 1917., što je prisililo Buntića i franjevence da se okrenu spašavanju gladne djece i njihovu preseljenju u Slavoniju.

Trideset godina kasnije Napredak će, na čelu s predsjednikom Antom Alaupovićem, ovu Buntićevu ideju pretočiti u masovne kampanje opismenjavanja do tada neviđenih razmjera. Ove kampanje vođene su 1937-41. u suradnji sa Seljačkom slogom iz Hrvatske, koju su vodili Rudolf Herceg i Vladko Maček. Ustrojena je dobro organizirana i široko razgranata mreža akcionih odbora i manjih jedinica na nivou kotara i župa, pokrivajući tako sva područja gdje je živio hrvatski narod. Novčanu potporu davali su pojedinci, privredni subjekti i institucije, a kampanje. Unatoč brojnim zakonskim ograničenjima i financijskim problemima, Napretku je pošlo za rukom da za četiri godine trajanja kampanje opismeni preko 100.000 ljudi u Bosni i Hercegovini.

Od samih početaka postojala je čvrsta veza između domaćih nastojanja na suzbijanju nepismenosti i takovih zbivanja u Hrvatskoj, pri čemu važnu ulogu igraju onodobni seljački politički pokreti – Hrvatske narodne zajednice u Bosni i Hercegovini i Hrvatske seljačke stranke u Hrvatskoj.

Literatura

Akcija za pobijanje nepismenosti u Šipragama (1938) *Napredak*, 13(2): 22.

Akcioni odbor u Čapljini prednjači (1939) *Napredak*, 14(3): 33.

Analfabetški tečaj na Širokom Brijegu (1917) *Hrvatska narodna zajednica*, Sarajevo, V(6): 85.

Analfabetški tečaj u Banjoj Luci (1917) *Hrvatska narodna zajednica*, Sarajevo, V(5): 68.

- Analfabetški tečajevi (1917) *Hrvatska narodna zajednica*, Sarajevo, V(1-2): 14.
- Analfabetški tečajevi u Hercegovini (1917) *Hercegovački Hrvat*, 28-32.
- Arhiv BiH Sarajevo, *fond HKPD Napredak*, 50/73, 131/42, 320/90, 795/126, 2005/51, 2512/52, 2603/14, 3035/72, 3609/132, 3858/123, 4548/132.
- Arhiv BiH Sarajevo, *fond Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu*, kutija 46, godina 1918 i 1919; kutija 59 i 149, godina 1920; kutija 233.
- Barišić, Josip (1922) Fra Didak Buntić, *Luč*, Zagreb, XVII(5): 114-15.
- Borci za pismenost (1938) *Napredak*, 13(2): 22.
- Buntić, Didak (1914) Izvještaj o radu mjesnog odbora „H.N.Z.“ na Širokom Brijegu 25. travnja 1914., *Hrvatska narodna zajednica*, Sarajevo, II(11): 163, (12): 179-82.
- Buntić, Didak (1932) Povodom 10-godišnjice smrti Fra Didaka Buntića: Historička spomenica Fra D. Buntića ministru Burianu, *Jugoslavenski list*, 2. februara 1932.: 9-10.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine: Knjiga III - Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti (1938) *Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije*, Beograd: Državna štamparija.
- Deveta redovita glavna skupština Seljačke Sloge 11. 6. 1939. (1939) *Seljačka sloga*, 4(7): 179.
- Deževice rade (1938) *Napredak*, 13(4): 40.
- Dobržanski, Ivo (1914) *Seljačke škole Hrvatske narodne zajednice za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo.
- Dopis akcionim odborima od 24. 2. 1939., *Arhiv BiH*, fond HKPD Napredak, 697/133,
- Dopis akcionim odborima, podružnicama i prosvjetnim radnicima od 5. 4. 1939., *Arhiv BiH*, fond HKPD Napredak, 933/133.
- Dopis akcionim odborima, podružnicama i prosvjetnim radnicima od 26. 5. 1939., *Arhiv BiH*, fond HKPD Napredak, 1319/134.
- Dopis Akcionog odbora za pobijanje nepismenosti u Sarajevu od 17. 4. 1940., *Arhiv BiH*, fond HKPD Napredak, 845/137.
- Dopis kotarskim predstojnicima Savske banovine od 2.2.1939. (1939) *Seljačka sloga*, 4(3): 79.
- Dopis načelnika Odjeljenja za osnovnu nastavu Kraljevskim banskim upravama za prosvjetna odjeljenja od 1.1.1931., *Prosvetni glasnik: Službeni organ Ministarstva prosvete*, 47/1931, Beograd: Državna štamparija, 18.
- Dopis svim podorganizacijama izvan Bosne i Hercegovine od 19. 11. 1937., *Arhiv BiH*, fond HKPD Napredak, 3989/123.
- Gavran, Ignacije (1988) Rodoljub na djelu: Fra Didak Buntić, 1871-1922, u *Putovi i putokazi II.*, Livno: Svjetlo riječi: 103.
- Glavna skupština Seljačke Sloge (1929) *Seljačka prosvjeta*, 4(5): 77.
- Godišnji izvještaj Središnje uprave (1937) *Napredak*, 12(7): 78.
- Godišnji izvještaj Središnje uprave (1938) *Napredak*, 13(7): 77, 89-90.

- Godišnji izvještaj Središnje uprave (1939) *Napredak*, 14(7): 78.
- Godišnji izvještaj Središnje uprave (1940) *Napredak*, 15(7): 84.
- Godišnji izvještaj Središnje uprave (1941) *Napredak*, 16(8): 80-81, 87, 90.
- Herceg, Rudolf (1937a) *Hercegova Abecedarka za poučavanje odraslih nepismenjaka*, Zagreb: Tipografije d.d.
- Herceg, Rudolf (1937b), *Poruka svim ograncima Seljačke sloge, Seljačka sloga*, 2(9): 202.
- Hercegovački Hrvat (1916), Sarajevo, 33.
- Hrvatski narod i knjiga (1917) *Hrvatska narodna zajednica*, Sarajevo, V(1-2): 2.
- Iskaz o uspjehu analfabetskih tečajeva u srezu banjalučkom, *Arhiv BiH*, f. HKPD *Napredak*, 1346/40.
- Iz Doboja (1940) *Napredak*, 15(4): 56.
- Iz Rastova (1939) *Napredak*, 14(6): 71.
- Iz rukopisne ostavštine fra Didaka Buntića (1972), *Mir i Dobro*, (2): 65.
- Iz zapisnika XXXIII. redovite godišnje skupštine Središnje uprave 4. - 7. 7. 1937. (1937) *Napredak*, 12(8): 99, 105).
- Iz zapisnika XXVI. glavne godišnje skupštine Središnje uprave (1930) *Napredak*, 5(8): 114, 121.
- Iz zapisnika XXXIV. glavne godišnje skupštine Središnje uprave 3. - 5. 7. 1938. (1938) *Napredak*, 13(8): 97-98.
- Iz Zapisnika XXXV. godišnje skupštine Središnje uprave (1939) *Napredak*, 14(8): 94, 101, 107.
- Iz zapisnika XXXVI. godišnje skupštine Središnje uprave (1940) *Napredak*, 15(8): 99, 102.
- Iz zapisnika XXXVII. godišnje skupštine Središnje uprave (1941) *Napredak*, 16(9): 106.
- Izvrši li ti svoju hrvatsku dužnost? (1938) *Kršćanska obitelj*, 21(11): 332-33.
- Jajce radi (1939) *Napredak*, 14(12): 151.
- Knezović, Oton (1938) *Život i rad fra Didaka Buntića*, Zagreb: Narodna prosvjeta: 30, 32, 72-73.
- Krajačić, Ljudevit (1921) *Spomenspis na spasavanje istarske, dalmatinske i bosansko-hercegovačke djece za vrijeme svjetskoga rata*, Zagreb: Naklada narodne zaštite, 71-72.
- Lasić, Petar (1917) *Hrvatske seljačke škole u Hercegovini*, Split: Mladost.
- M., N. (1916) Svečani ispit hrvatskih seljačkih škola na Širokom Brijegu, *Kršćanska obitelj*, Mostar, XVII(7-8): 182.
- Mandić, Dominik (1916) Direktor franjevačke gimnazije fra Didak Buntić, *Kršćanska obitelj*, 17(3): 65-66.
- Mandić, Dominik (1917) Narav i svrha hrvatskih seljačkih škola, *Kršćanska obitelj*, 18(1-2): 32-34, 36.
- Mandić, Dominik (1939) Franjevačke škole u Hercegovini, *Stopama otaca: almanah hercegovačke franjevačke omladine*, V.: 61-64.
- Marić, Franjo (2004): *Vrhbosanska nadbiskupija početkom trećeg tisućljeća*, Zagreb-Sarajevo.
- Marković, Stipo (1930) Drugi Napretkov analfabetiski ispit u okolici Travnika, *Napredak*, 5(7): 99.
- Marković, Stipo (1937) Napretkovo pobijanje nepismenosti u godini 1929. i 1930., *Napredak*, (12)10: 124-25.

- Martinović, Ante (1939) *Za pismenost*, *Napredak*, 14(10): 116.
- Martinović, Ante (1946) Borba protiv nepismenosti, *Napredak: Hrvatski narodni kalendar*, Sarajevo, 96-97.
- Mihaljević, Ilija (1938), *Po svim selima da se čita bolje!*, u Herceg, Rudolf; Škorjač, Izidor (ur.) *Plodovi najsladi... : pisma, pjesme, priče i članci samouka*, Zagreb.
- Mostarski akcioni odbor u poslu (1939) *Napredak*, 14(2): 23.
- Napredak* (1938), 13(3): 33-34; 13(12): 150-151.
- Napredak* (1939), 1: 12; 2: 24; 14(2): 21-26; 14(4): 44; 14(11): 134, 136, 139.
- Napredak* (1940), 15(10): 132-33.
- Napredak u godini 1938.-39.: Kratki osvrt na rad i nastojanje u prošloj društ. godini* (1939) u Martinović, Ante (ur.) *Napredak, hrvatski narodni kalendar 1940*, Sarajevo: *Napredak*, 202-05.
- Napretkova akcija protiv nepismenosti (1937), *Napredak*, 12(10): 121.
- Naredba o analfabetskim tečajevima po selima i gradovima od 24.1.1940. (1940) *Službeni glasnik Banske vlasti Banovine Hrvatske - Odjel za prosvjetu* 1(1-2): 105-09).
- Naše selo sve više progledava (1939) *Kršćanska obitelj*, 22(4): 110-15.
- Nikić, Andrija (1978), *Prosvjetni rad fra Didaka Buntića*, u Ćorić, Didak (ur.) *Fra Didak Buntić: Spomenica o 60. obljetnici spasavanja gladne djece iz Hercegovine*, Zagreb-Mostar: Kršćanska sadašnjost, 69.
- Nikić, Andrija (2000) *Fra Didakova skrb za Hercegovinu: Dokumenti*, Mostar: Franjevačka knjižnica i arhiv u Mostaru.
- Odluke od 4.9., 17.9. i 12.9.1940. (1940) *Službeni glasnik Banske vlasti Banovine Hrvatske*, 1(8): 591, 1(9): 764-67 i 1(10): 835-36.
- Okružnica hercegovačkog provincijala o. fra Davida Nevistića o Hrvatskim seljačkim školama (1917) *Kršćanska obitelj*, Mostar, 31-32.
- Organiziranje akcije u Kaknju (1938), *Napredak*, 13(4): 44.
- Osmo redovita glavna skupština Seljačke sloge (1938), *Seljačka sloga*, 3(3): 86.
- Papić, Mitar (1984) *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918-1941*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Pokret za pismenost 1937 – 1939: podatci o sabranim prinosima i njihovoj upotrebi do 31. XII. 1939.* (1940), Zagreb: Klub ABC, 5, 101-04.
- Pred svršetak rada Akcionog odbora u Sarajevu (1938) *Napredak*, 13(4): 41.
- Prvi ispit u Hercegovini (1938) *Napredak*, 13(6): 63.
- Prosvjetna konferencija za pobijanje nepismenosti u Hercegovini (1937) *Napredak*, 12(12): 148.
- Prosvjetni sastanak i ispit u Počitelju (1939) *Napredak*, 14(5): 55.
- Prosvjetni sastanci u Jajcu (1939) *Napredak*, 14(10): 127.
- Prosvjetno predavanje u Zagrebu (1939) *Napredak*, 14(5): 60.
- Prvi ispit na području Bosne i Hercegovine (1938) *Napredak*, 13(5): 51.
- Rad Akcionog odbora u Konjicu (1938) *Napredak*, 13(4): 37.

- Rad akcionog odbora u Prozoru (1940) *Napredak*, 15(4): 56.
- Rad Akcionog odbora u Sarajevu (1938) *Napredak*, 13(2): 15-16; 13(3): 28-30.
- Rad seljačkih škola „Hrvatske Narodne Zajednice“ u ratno doba (1915) *Hrvatska narodna zajednica*, Sarajevo, III(7): 166.
- Rad u Visokom (1939) *Napredak*, 14(10): 127.
- Raspudić, Emil (2004) *Povijest školstva u Brotnju*, Čitluk: Ogranak Matice hrvatske Čitluk: 81
- Seljačka sloga (1937), 2(7): 181.
- Seljačka sloga (1938), 3(8): 243; 3(9): 290; 3(10): 317.
- Seljačka sloga (1939), 4(1): 24; 4(7): 181; 4(9): 283; 4(11): 350.
- Seljačka sloga (1940), 5(10-11): 248-261, 271; 5(12): 351
- Seljačka sloga kao dobrotvorna organizacija (1928) *Dom*, 22(6): 3.
- Seljačke škole Hrvatske Narodne Zajednice (1915) *Hrvatska narodna zajednica*, III(8): 174.
- Slijepi kod očiju (1938) *Kršćanska obitelj*, 21(1): 11.
- Stanje pismenosti u Bosni i Hercegovini,, (1937) *Napredak*, 12(9): 108.
- Statistički odsjek Zemaljske vlade (1912) *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, Sarajevo: Zemaljska štamparija: 42-45.
- Statistika pismenosti (1938) *Napredak*, 13(3): 34.
- Sušac, Ivan (1937) Rad fra Didaka Buntića i njegovih sljedbenika na pobijanju nepismenosti, *Napredak*, Sarajevo, XII(10): 125-127.
- Svečani javni ispit u Zenici (1939) *Napredak*, 14(5): 57.
- Šesta redovita glavna skupština Seljačke sloge 16. veljače 1936. (1936) *Seljačka sloga*, 1(2): 35.
- Širenje pismenosti u Hercegovini (1938) *Napredak*, 13(5): 51-52.
- Širenje pismenosti u prozorskom kotaru (1938) *Napredak*, 13(2): 21.
- Treba raditi (1938) *Napredak*, 13(10): 119.
- Varešak (1916) *Hrvatska narodna zajednica*, Sarajevo, IV(7): 107-08.
- Zakon o narodnim školama (1929), *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, broj: 289/1929.
- Zapadna Bosna prednjači u radu (1938) *Napredak*, 13(5): 52-53.
- Zenica se sprema (1939) *Napredak*, 14(11): 137.